Albert Camus

Mit o Sizifu

PASCAIU PIA-U

O, DUŠO MOJA,
ŽIVOTU BESMRTNU NE STREMI TI,
VEĆ POLJE MOGUĆEGA ISCRPI.

PINDAR, 3. PITIJSKA

Sljedeće stranice raspravljaju o jednoj apsurdnoj osjećajnosti, prisutnoj posvud u našem vremenu, a ne o apsurdnoj filozofiji koju naše doba, pravo rekavši, i nije poznavalo. Pitanje je, dakle, iskonske čestitosti da se na početku istakne ono što ove stranice duguju stanovitim suvremenim duhovima. Nije mi ni najmanja namjera to kriti pa će oni tijekom cijeloga djela biti navođeni i komentirani.

Ali nije na odmet istodobno pripomenuti da se apsurd, uziman do sada kao zaključak, u ovom ogledu shvaća kao polazna točka. U tom smislu može se reći da ima nečeg privremenog u mome komentaru: ne bi se moglo unaprijed suditi o mjestu koje on zauzima. Ovdje ćemo samo naći opis jednoga duhovnog zla u njegovu čistu stanju. Nikakva metafizika, nikakvo uvjerenje nisu zasad tu upleteni. To su granice i jedino opredjeljenje ove knjige.

APSURDNO RASUĐIVANJE

Apsurd i samoubojstvo

Samo je jedan doista ozbiljan filozofski problem: samoubojstvo. Suditi o tome ima li ili nema smisla živjeti, znači odgovarati na temeljno filozofijsko pitanje. Ostalo, ima li svijet tri dimenzije, ima li duh devet ili dvanaest kategorija, dolazi potom. To su igrarije; prije svega valja odgovoriti na to pitanje. A drži li se istinom, kao što hoće Nietzsche, da filozof, da bi bio cijenjen, mora prednjačiti primjerom, shvatit ćemo tada značenje toga odgovora jer će on prethoditi konačnu činu. To je, zapravo, ono bjelodano što se može osjetiti srcem, ali što valja produbiti da bi bilo jasno duhu.

Zapitam li se po čemu ću prosuditi je li takvo pitanje nužnije od nekog drugog, odgovaram: po akcijama na koje obvezuje. Nisam čuo da je ikad itko umro zbog ontološkog dokaza. Galilei, koji je zastupao značajnu znanstvenu istinu, vrlo je se lako odrekao u trenutku kad mu je život dovela u pogibelj. U stanovitom smislu, postupio je dobro. Ta istina nije bila vrijedna lomače. Okreće li se Zemlja oko Sunca ili Sunce oko nje, nije baš najhitnije. Ukratko, to je beznačajno pitanje. Dapače, vidim da mnogi ljudi umiru stoga što drže da ne vrijedi živjeti. Vidim i druge koji se, suprotno općem shvaćanju, daju ubiti zbog ideja ili iluzija koje su smisao njihova života (ono što se naziva razlogom življenja, istodobno je izvrstan razlog miljenja). Držim, dakle, smisao života najnužnijim pitanjem. Kako odgovoriti na nj? Za sve bitne probleme, a takvima smatram one što mogu dovesti do smrti ili one što podeseterostručuju strast za životom, vjerojatno postoje samo dva načina mišljenja - La Palisseov i Don Quijoteov. Samo nam ravnoteža očitog i lirskog može istodobno dopustiti pristup i emociji i jasnoći. U nekom predmetu, istodobno tako punom skromnosti i tako prepunom patetičnosti, učena i klasična dijalektika, dakle, mora ustupiti mjesto, to razumijemo, skromnijem duhovnom stavu koji istodobno proizlazi iz zdrava razuma i iz naklonosti.

Oduvijek se o samoubojstvu govorilo samo kao o društvenoj pojavi. Naprotiv, ovdje je riječ o odnosu između individualne misli i samoubojstva. Takav čin priprema se u tišini srca poput nekoga velikog djela. Ni sam čovjek za nj ne zna. Jedne večeri, on puca ili se utaplja. Jedanput su mi pričali o nekom upravitelju nekretnina koji se ubio zato što je pet godina prije izgubio kćer, te da se otad veoma promijenio, da ga je taj događaj „potkopao". Ne može se poželjeti preciznija riječ. Početi misliti, znači biti potkopan. Društvo u tim počecima nema bogzna kakvu ulogu. Crv je u čovjekovu srcu. Tamo ga valja tražiti. Valja pratiti tu pogibeljnu igru što vodi od lucidnosti sučeljene sa životom do bijega iz razuma.

Mnogo je uzroka za samoubojstvo, a općenito, najbjelodaniji nisu bili i najdjelatniji. Čovjek se rijetko ubija (ta pretpostavka ipak nije isključena) na temelju razmišljanja. Ono što izaziva krizu, gotovo nikad nije moguće kontrolirati. Novine često javljaju o „intimnim patnjama" ili o „neizlječivoj bolesti". Ta su objašnjenja valjana. Ali, bilo bi potrebno znati nije li baš toga dana neki prijatelj očajnikov razgovarao s njim ravnodušnim glasom. To je krivac. Jer to može biti dosta da se uvećaju sva još zatomljena ogorčenost i sve gađenje.*

** Ne propustimo priliku naznačiti relativni značaj ovog ogleda. Samoubojstvo se zapravo može pripisati i mnogo časnijim pobudama. Na primjer; politička samoubojstva, nazvana protestnim, u*

Kineskoj revoluciji.

Međutim, ako je teško odredili točan trenutak smrti, onaj osjetljivi korak kad se duh opredijelio za smrt, daleko je lakše iz sama čina izvući zaključke na koje upućuje. Ubiti se, u stanovitom smislu, znači priznati, kao u melodrami. Priznati da nas je život nadmašio ili da ga ne shvaćamo. Ne idimo ipak predaleko s tim analogijama i vratimo se običnim riječima. To znači samo priznati da živjeti „nema smisla". Živjeti, naravno, nikada nije lako. Obično se čovjek nastavlja ponašati onako kako mu život nalaže iz mnogo razloga, od kojih je glavni navika. Umrijeti dragovoljno znači da je čovjek čak instinktivno osjetio podrugljivu prirodu te navike, odsutnost svakog dubljeg razloga za život, besmislenost svagdašnjeg kretanja i beskorisnost patnje.

Kakav je, dakle, taj neuhvatljivi osjećaj što duh lišava sna neophodna za život? Svijet koji se može objasniti, makar i lošim razlozima, blizak nam je. Naprotiv, u jednom svemiru iznenada lišenom iluzija i jasnoće čovjek se osjeća strancem. To je progonstvo bez povratka jer je oslobođeno sjećanja na izgubljenu domovinu ili nade u obećanu zemlju. Ta rastava čovjeka od njegova života, glumca od njegova dekora, baš je osjećaj apsurdnosti. Budući da su svi zdravi ljudi razmišljali o vlastitom samoubojstvu, može se bez ikakvih daljnjih objašnjenja ustvrditi da ima jedna neposredna sveza između tog osjećaja i težnje ništavilu.

Predmet ovog ogleda baš je taj odnos između apsurda i samoubojstva, točno mjerilo po kojem je samoubojstvo rješenje apsurda. Za čovjeka koji nije varalica može se postaviti kao načelo da ono što on drži istinom mora upravljati njegovim činima. Vjera u apsurdnost egzistencije mora, dakle, određivati njegovo vladanje. Opravdana je znatiželja kada se čovjek zapita, jasno i bez lažne patetike, zahtijeva li takav zaključak da se što brže napusti jedno neshvatljivo stanje. Govorim ovdje, dakako, o ljudima koji su spremni biti u skladu sami sa sobom.

Jasno postavljen, taj problem može se činiti istodobno i jednostavnim i nerješivim. Ali, pogrešno se pretpostavlja da jednostavna pitanja povlače isto tako jednostavne odgovore, da bjelodanost sadrži bjelodanost. A priori, i obrnuto izražavajući problem, isto kao što se netko ubija ili ne ubija, tako se pričinja da postoje dva filozofska rješenja: da ili ne. Bilo bi to odveć lijepo. Međutim, valja uzeti u obzir one koji vječito zapitkuju, a nikad ništa ne zaključuju. Ovdje jedva da ironiziram: riječ je o većini. Također vidim da i oni koji odgovaraju „ne" postupaju kao da misle „da". Zapravo, prihvatim li ničeanski kriterij, tada oni misle „da", ovako ili onako. Naprotiv, često se događa da se ubijaju oni koji su bili uvjereni u smisao života. Te su proturječnosti stalne. Moglo bi se, dapače, reći da nisu nikad bile tako oštre kao u tom pitanju, gdje se baš logika čini tako poželjnom. Otrcano je uspoređivati filozofijske teorije s vladanjem onih koji ih propovijedaju. Ali, ipak valja reći da među misliocima koji su nijekali smisao života nijedan, osim Kirilova, koji pripada književnosti, Peregrinosa, koji se rađa iz legende* i Julesa Lequiera, koji se oslanja na pretpostavke, nije u svojoj logici došao do odbacivanja ovog života. Često se za šalu navodi Schopenhauer koji je pjevao hvalospjev samoubojstvu za prepunim stolom. Međutim, nije to stvar za šalu. Taj način da se tragično ne shvati ozbiljno nije tako opasan, ali na posljetku osuđuje čovjeka koji tako radi.

* *Slušao sam kako se priča o nekom Peregrinosovu suparniku, poratnom piscu koji se, dovršivši svoju prvu knjigu, ubio da bi privukao pozornost na svoje djelo. Pozornost je zaista izazvao, no knjiga je ocijenjena lošom.*

Treba li onda, pred tim proturječnostima i nejasnoćama, vjerovati da ne postoji nikakva sveza između mišljenja koje možemo imati o životu i čina koji vršimo da bismo ga napustili? Ne pretjerujmo nimalo u tom smislu. U čovjekovoj odanosti životu ima nešto jače od svih nedaća

ovoga svijeta. Sud tijela valjan je jednako koliko i sud duha, i tijelo se povlači pred uništenjem. Navikavamo se živjeti prije negoli steknemo naviku misliti. U toj trci koja nas svakog dana brže vodi u smrt, tijelo zadržava nenadomjestivu prednost. Uostalom, bit je te proturječnosti u onome što bih nazvao izmicanjem jer je, istodobno, i manje i više negoli zabava u paskalovskom smislu. Smrtno izmicanje, koje je treća tema ovog ogleda, zapravo je nada. Nada u neki drugi život koji valja „zaslužiti" ili varka onih koji ne žive tek radi života već za jednu veliku ideju koja ga nadvisuje, uzvisuje, daje mu smisao i iznevjerava ga.

Sve, dakle, pridonosi da se pomiješaju karte. Nismo se uzalud dosad igrali riječima i hinili da vjerujemo kako odricati smisao životu vodi nužno očitovanju da nema smisla živjeti. Zapravo, između ta dva mišljenja ne postoji nikakva prisilna mjera. Neophodno je jedino ne dopustiti da nas zavedu zbrke, raskidi i nedosljednosti na koje smo do sada upozorili. Potrebno je sve odbaciti i prići ravno istinskom problemu. Čovjek se ubija stoga što nema smisla živjeti, eto nesumnjive istine no ipak neplodne - jer je otrcana. Međutim, izviru li taj napadaj na život i to nijekanje života iz toga što život uopće nema smisla? Traži li njegova apsurdnost bijeg iz njega s pomoću nade ili samoubojstva, eto to je neophodno objasniti, ispitati i dokazati, otklanjajući sve ostalo. Zahtijeva li apsurd smrt, tom problemu valja dati prednost pred ostalim, neovisno o svim metodama mišljenja i igrarijama ravnodušna duha. Nijanse, proturječnosti, psihologija koju „objektivni" duh umije uvijek unijeti u sve probleme, nemaju mjesta u tom istraživanju i u toj strasti. Neophodna je stoga samo pristrana, to će reći logična misao. Ali, nije to lako. Uvijek je lako biti logičan. No, gotovo je nemoguće biti logičan do kraja. Ljudi koji umiru od vlastite ruke slijede tako sve do svršetka krivulju svojeg osjećaja. Razmišljanje o samoubojstvu pruža mi tada priliku da postavim problem koji me isključivo zanima: ima li logičnosti sve do smrti? To mogu znati jedino nastavim li bez zbrkane strasti, samo u svjetlu bjelodanog, razmišljanje čije podrijetlo ovdje naznačujem. Baš to nazivam apsurdnim prosuđivanjem. Mnogi su ga započeli. Još uvijek ne znam jesu li ustrajali.

Kad Karl Jaspers, otkrivajući nemogućnost ustrojbe jedinstvena svijeta, uzvikuje: „To me ograničenje dovodi do mene sama, donde gdje se više ne povlačim iza objektivna gledišta koje samo predstavljam, donde gdje ni ja sam ni egzistencija drugog ne mogu više postati predmetom za mene", on oživljuje, poslije mnogih drugih, one puste i žedne predjele gdje misao stiže do svojih granica. Poslije mnogo drugih, da, nesumnjivo, ali kojima se tako žurilo izaći odatle. Do te zadnje okuke, gdje se misao dvoumi, mnogo je ljudi stiglo, čak i među onima malenim. Ti su se tada, odricali onoga što im je najdraže, vlastita života. Drugi, velikani duha, odricali su se također, no oni su, u svojoj najčistijoj pobuni, počinili samoubojstvo misli. Pravi je napor, naprotiv, održati se tamo koliko je god moguće, i izbliza promatrati čudesno raslinje tih udaljenih predjela. Ustrajnost i pronicljivost povlašteni su promatrači te neljudske igre u kojoj apsurd, nada i smrt izmjenjuju svoje replike. Duh tada može raščlaniti figure toga istodobno iskonskoga i suptilnog plesa prije negoli ih rastumači i sam ih oživi.

Apsurdni zidovi

Poput velikih djela i duboki osjećaji znače uvijek više negoli su svjesni da iskazuju. Postojanost jednog poriva ili jednog odbijanja u duši iznova se nalazi u navikama djelovanja ili mišljenja, nastavlja se u posljedicama koje sama duša ne poznaje. Veliki osjećaji nose u sebi svoj svemir, blistav ili bijedan. Oni svojom strastvenošću rasvjetljavaju jedan isključiv svijet gdje nalaze svoje podneblje. Postoji univerzum ljubomore, častoljublja, sebičnosti ili velikodušnosti. Ono što je istinito o već specijaliziranim osjećajima, bit će još istinitije za emocije, u osnovi

jednako neodređene, ujedno i zbrkane i „sigurne”, i udaljene i „prisutne”, kao što su one koje u nama pobuđuju ljepota ili apsurd.

Osjećaj apsurdnosti može iznenaditi bilo kojeg čovjeka na zavijutku bilo koje ulice. Takav kakav jest, u svojoj očajnoj golotinji, u svojoj neprozirnoj svjetlosti, on je neshvatljiv. Međutim, i sama ta teškoća zavrjeđuje da se o njoj razmišlja. Lako je moguće da nam čovjek zanavijek ostane nepoznatim i da u njemu uvijek ima nešto neshvatljivo što nam izmiče. No, *praktično* poznajem ljude, prepoznajem ih po njihovu vladanju, po zbiru njihovih čina, po posljedicama koje njihov prolazak izaziva u životu. I sve te iracionalne osjećaje koje analiza ne bi mogla iscrpsti, jednako mogu *praktično* odrediti, procijeniti ih, ujediniti zbir njihovih posljedica u kategoriji inteligencije, shvatiti i naznačiti sva njihova lica, ocrtati njihov svijet. Sigurno je da jednog glumca neću osobno bolje poznavati premda ga stoput vidim. Zbrojim li, ipak, sve junake koje je on igrao i kažem li da ga u stotom liku donekle bolje poznajem, zna se da će u tome biti dio istine. Jer je taj bjelodani paradoks istodobno i poučna priča. On sadrži moralnu pouku koja naučava da se čovjek jednako određuje i po svojim pretvaranjima, i po svojim iskrenim zanosima. Napokon, isto je, iako za ton niže, i s osjećajima što su nedokučivi u srcu, ali ih djelomice otkrivaju postupci koje potiču i duhovni stavovi koje pretpostavljaju. Jasno je da tako određujem jednu metodu. Međutim, također je jasno da je ta metoda djelo analize, a ne spoznaje. Jer metode sadrže metafizike, i ne hoteći otkrivaju zaključke za koje kadšto tvrde da ih još ne poznaju. Tako se zadnje stranice jedne knjige nalaze već na prvima. Ta je stupica neizbježna. Ovdje određena metoda zastupa mišljenje da je svaka istinska spoznaja nemoguća. Samo se prividi mogu nabrajati a podneblje osjetiti.

Taj neshvatljivi osjećaj apsurdnosti dosegnut ćemo možda u raznovrsnim ali bliskim svjetovima inteligencije, umijeća življenja ili, ukratko, umjetnosti. Podneblje apsurdnosti jest na početku. Svršetak je apsurdni svijet i onaj duhovni stav koji osvjetljava svijet odgovarajućom svjetlošću da bi obasjao njegovo istaknuto i nemilostivo lice koje mu zna prepoznati.

Svi veliki pothvati i sve velike misli imaju smiješan začetak. Velika djela nastaju često na uglu neke ulice ili na pragu nekog restorana. Tako je i s apsurdom. Više negoli bilo koji drugi, apsurdni svijet crpi svoju plemenitost iz toga bijednog rođenja. U nekim situacijama, na pitanje o naravi svojih misli odgovoriti - „ništa” može biti neiskrenost jednog čovjeka. Najbolje to znaju voljena bića. Ali, ako je taj odgovor iskren, ako on prikazuje ono posebno duševno stanje kad praznina postaje rječita, kada se lanac svagdašnjih postupaka raskida, kad srce uzalud traži kariku da ga ponovo sastavi, tada je to prvi znak apsurdnosti.

Događa se da se dekor uruši. Ustajanje, tramvaj, četiri sata u uredu ili u tvornici, jelo, tramvaj, četiri sata rada, jelo, san i tako ponedjeljak utorak srijeda četvrtak petak i subota u istom ritmu, taj se put lako slijedi. No, jednoga dana bukne „zašto” i sve počinje s tim zamorom u znaku čuđenja. „Počinje”, to je značajno. Žamor je na kraju čina makinalna života, ali istodobno s njim počinje kretanje svijesti. On je budi i izaziva nastavak. Nastavak - to je nesvjesni povratak lancu, ili - to je konačno buđenje. Na koncu buđenja javlja se s vremenom posljedica: samoubojstvo ili oporavak. Sam po sebi zamor ima nešto mučno. Međutim, ovdje moram zaključiti da je dobar. Jer sve počinje sa sviješću i sve je valjano jedino s pomoću nje. Ove primjedbe nisu nimalo originalne. Ali su očite: to je dostatno za neko vrijeme, za kratko ispitivanje podrijekla apsurda. Jednostavna „briga” u začetku je svega.

Jednako i tijekom svih dana života bez sjaja vrijeme nas nosi. Međutim, dođe uvijek trenutak kada valja i njega nositi. Mi živimo od budućnosti: „sutra”, „kasnije”, „kad budeš u prilici”, „shvatit ćeš kad odrasteš”. Divne su te nedosljednosti jer, napokon, mora se umrijeti.

Ipak dođe dan kada čovjek utvrdi ili kaže da mu je trideset godina. Tako ističe svoju mladost. Ali se istog trena postavlja u odnos spram vremena. U njemu zauzima svoje mjesto. Uviđa da je na određenoj točki krivulje za koju priznaje da je valja prijeći. On pripada vremenu i,

po užasu koji ga obuzima, u njemu prepoznaje svojega najljućeg neprijatelja. Sutra, on želi sutra iako bi ga cijelim svojim bićem morao odbiti. Ta pobuna tijela, to je apsurd.*

** Ali ne u pravom smislu. Nije riječ o određenju, već o nabrajanju osjećaja koji mogu sadržavatiapsurd. A svršetak nabrajanja ne znači da je i apsurd ipak iscrpljen.*

Samo stupanj niže i eto neobičnog: zamijetiti da je svijet „težak", nazreti dokle je neki kamen tuđ; nama je nepojmljivo s kakvom nas snagom priroda i neki krajolik mogu zanijekati. U pozadini svake ljepote leži nešto neljudsko, i ti brežuljci, blagost neba, ti obrisi stabala, gle, svi oni u istom trenu gube svoj varavi smisao kojim ih zaodijevamo, od danas su dalji izgubljenu raju. Iskonsko neprijateljstvo svijeta kroz tisućljeća opet nam se vraća. Za tren više ne shvaćamo svijet jer smo, tijekom stoljeća, u njemu shvatili samo likove i obrise koje smo mu prethodno sami pridavali, a odsad nam nedostaju snage da bismo se koristili tom obmanom. Svijet nam izmiče jer iznova postaje on sam. Taj dekor, prikriven navikom, iznova postaje ono što jest. Udaljuje se od nas. Jednako tako, ima dana kada pod prisnim licem žene koju smo voljeli mjesecima ili godinama otkrivamo tuđinku, možda ćemo čak poželjeti ono što nas iznenada čini tako samima. Ali još nije došlo vrijeme. Samo jedno: ta težina i ta tuđost svijeta, to je apsurd.

Iz ljudi također zrači neljudskost. U nekim lucidnim trenucima, mehanički aspekt njihova držanja, njihova pantomima bez smisla, čine glupim sve što ih okružuje. Iza staklene pregrade neki čovjek govori na telefon; ne čujemo ga, no vidimo njegovu besmislenu mimiku; pitamo se zašto on živi. Ta nelagodnost pred čovjekovom neljudskošću, taj neizmjerni pad pred slikom onog što jesmo, ta „mučnina", kako to naziva jedan suvremeni pisac, također je apsurd. Stranac koji nas u nekim trenucima susreće u zrcalu, bliski, a ipak uznemiravajući brat kojega prepoznajemo na vlastitim slikama, to je također apsurd.

Napokon, dolazim do smrti i osjećaja koji o njoj imamo. O tome je sve već rečeno pa se valja čuvati patetike. Ne možemo se ipak dostatno načuditi da svi ljudi žive kao da nitko„ne zna". Zapravo, to je stoga što nema iskustva o smrti. U pravom smislu riječi, iskušano je tek ono što je doživljeno i osmišljeno. Ovdje je jedva moguće govoriti o iskustvu smrti drugih. To je nadomjestak, duhovni pogled u koji nikada nismo posve uvjereni. Ta tužna nagodba ne može biti uvjerljiva. Zapravo, užas se javlja s matematičke strane događaja. Ako nas vrijeme straši, to je stoga što ono zorno pokazuje, a konačni ishod dolazi tek poslije. Svi lijepi razgovori o duši dobit će ovdje, bar za neko vrijeme, nepobitan dokaz protivnog. Iz toga nepomičnog tijela gdje nijedna pljuska više ne ostavlja traga, duša je iščeznula. Pod smrtnim osvjetljenjem te sudbine javlja se i uzaludnost. Nikakav moral, nikakvo nastojanje ne mogu se a priori opravdati pred krvavom matematikom koja uređuje naš život.

Još jedanput, sve je to već kazano i ponovljeno. Ograničavam se ovdje na to da na brzinu razvrstam i zabilježim te jasne teme. One prožimaju sve književnosti i sve filozofije. Svagdašnji se razgovori njima krijepe. Nije ih potrebno iznova izmišljati. Ali, valja biti uvjeren u te očitosti kako bismo potom mogli zapitati prvobitno pitanje. Ono što me zanima, opet želim ponoviti, nisu toliko apsurdna otkrića. To su njihove posljedice. Ako smo se uvjerili u te činjenice, što je neophodno zaključiti, dokle se može ići a da se ništa ne mimoiđe? Treba li dragovoljno umrijeti ili se, unatoč svemu, nadati? Neophodno je prije izvršiti istu brzu inventuru i na planu inteligencije.

Prvi korak duha jest da razlikuje ono što je istinito od onog što je lažno. Ipak, od trenutka kad misao razmišlja o sebi samoj, ono što najprije otkriva jest proturječje. Nekorisno se ovdje starati da budemo uvjerljivi. Stoljećima već nitko nije dao jasniji i elegantniji dokaz o toj stvari od Aristotela: „Posljedica tih mišljenja, često ismijavana, jest da ona sama sebe uništavaju. Jer, tvrdeći da je sve istinito, potvrđujemo istinu suprotne tvrdnje i, u skladu s tim, netočnost naše

vlastite teze (jer suprotna tvrdnja ne dopušta da ona može biti istinitom). A kažemo li da je sve lažno, i ta je tvrdnja jednako netočna. Izjavimo li pak da je jedina lažna tvrdnja ona koja je suprotna našoj, ili da je samo naša tvrdnja istinita, vidjet ćemo ipak da smo prisiljeni prihvatiti beskonačan broj istinitih ili lažnih mišljenja. Jer onaj tko izlaže istinitu tvrdnju, izgovara istodobno da je ona istinita, i tako slijedom u beskraj."

Taj začarani krug tek je prvi u slijedu, gdje se duh koji se nadnosi nad samim sobom gubi u vrtoglavu obrtanju. Sama jednostavnost tih paradoksa čini ih neporecivima. Ma kakve bile igre riječi i vratolomije logike, shvatiti znači prije svega ujediniti. Duboka želja samoga duha, čak i u njegovim najvišim činima, spaja se s nesvjesnim osjećajem čovjeka pred njegovim svijetom: zahtjev je to za bliskošću, žudnja za jasnoćom. Shvatiti svijet za čovjeka znači svesti ga na ljudsko, označiti ga vlastitim pečatom. Svijet mačke nije svijet mravojeda. Krilatica „svaka je misao čovjekolika" nema drugog smisla. Duh koji nastoji pojmiti stvarnost također se može držati zadovoljnim samo ako je svede na mislene izraze. Kad bi čovjek uvidio da i svemir može voljeti i patiti, pomirio bi se sa sudbinom. Kad bi misao u promjenjivim zrcalima otkrila pojave, vječne odnose koji ih mogu sažeti i koji se sami mogu sažeti u samo jednom načelu, moglo bi se tada govoriti o sreći duha spram koje bi mit o blaženima bio samo smiješna imitacija. Ta čežnja za jedinstvom, ta glad za apsolutnim objašnjava bit ljudske drame. Međutim, to što je ta čežnja činjenica, ne znači da ona mora smjesta biti utažena. Jer ako, prolazeći ponad provalije što dijeli želju od dostignuća, potvrđujemo s Parmenidom stvarnost Jednog (ma kakvo ono bilo), zapadamo u smiješnu proturječnost duha koji potvrđuje potpuno jedinstvo, a samom svojom tvrdnjom dokazuje vlastitu razliku i raznolikost koju je kanio dokinuti. Taj drugi začarani krug dostatan je da nam uguši sve nade.

To su, dakako, još uvijek bjelodane stvari. Ponovit ću opet da one nisu zanimljive same po sebi, već po posljedicama koje možemo izvući iz njih. Znam jednu drugu bjelodanu stvar koja mi veli da je čovjek smrtan. Pa ipak se mogu na prste nabrojiti duhovi koji su iz nje izvukli krajnje zaključke. U ovom ogledu neophodno je smatrati trajnim naputkom stalno razilaženje između onog što zamišljamo da znamo i onog što doista znamo, praktičnog pristanka i hinjenog neznanja koje čini da živimo s idejama što bi, kad bismo doista bili uvjereni u njih, morale poremetiti čitav naš život. Pred tom nerazlučivom proturječnošću duha baš ćemo potpuno shvatiti jaz koji nas dijeli od naših vlastitih tvorevina. Sve dotle dok duh šuti u nepomičnu svijetu svojih nadanja, sve se odražava i uređuje u jedinstvu njegove čežnje. Međutim, na njegov prvi poriv ovaj svijet puca i ruši se: beskraj blistavih krhotina nudi se spoznaji. Valja napustiti nadu da ćemo ikad iznova sastaviti blisku i spokojnu površinu koja bi našem srcu donijela mir. Nakon toliko stoljeća istraživanja, nakon toliko odustajanja među misliocima, mi dobro znamo da je to istina za svu našu spoznaju. Zanemarimo li okorjele racionaliste, može se reći da se danas gubi nada u pravu spoznaju. Ako bi trebalo napisati jedinu značajnu povijest ljudske misli, valjalo bi je napraviti od njezinih uzastopnih kajanja i njezinih nemoći.

O komu i o čemu, uistinu, mogu reći: „Ovo poznam!" To srce u sebi mogu osjetiti, dakle ono postoji. Taj svijet mogu dotaknuti, dakle on postoji. Tu zastaje sve moje znanje, ostalo je konstrukcija. Jer, pokušam li dosegnuti to *ja* u koje se uvjeravam, pokušam li ga odrediti i rezimirati, tada je to samo voda što mi protječe između prstiju. Mogu nacrtati, jedno po jedno, sva lica koja umije poprimiti i ona koja su mu dana, naobrazbu, podrijetlo, tu žestinu ili te šutnje, tu veličinu ili tu podlost. Lica se, međutim, ne zbrajaju. To isto moje srce bit će mi uvijek neodredivo. Između izvjesnosti koju imam o svome postojanju i sadržaja koji pokušavam dati toj sigurnosti, provalija nikad neće biti zatrpana. Zanavijek ću biti stranac samome sebi. U psihologiji, kao i u logici, postoje istine, ali ne istina. Sokratovo „Spoznaj sebe sama" ima jednaku vrijednost kao i „budi krepostan" naših ispovjednika. Oni istodobno otkrivaju čežnju kao i neznanje. To su

neplodne igrarije na velike teme, opravdane samo onoliko koliko su približno točne.

Tu su još stabla, a ja poznajem njihovu hrapavost; voda, a ja osjećam njezin okus. I, napokon, i mirisi trava i zvijezda, noć, neke večeri kad se srce odmara, kako bih, dakle, osporavao taj svijet čiju moć i snagu osjećam? Ipak, sve znanje ove zemlje neće mi dati ništa što bi me moglo uvjeriti da je taj svijet moj. Vi mi ga opisujete i učite me da ga razvrstavam. Vi nabrajate njegove zakone, a ja se, gladan spoznaje, slažem da su istiniti. Vi rastavljate njegov mehanizam, i moja se nada uvećava. Napokon, vi me učite da se taj čarobni i šaroliki svijet svodi na atom, a da se sam atom svodi na elektron. Sve je to dobro, i ja čekam da nastavite. Međutim, vi mi govorite o nekom nevidljivom planetarnom sustavu gdje elektroni kruže oko jezgre. Objašnjavate mi taj svijet slikom. Tada razabirem da ste pribjegli poeziji; nikada neću spoznati. Imam li vremena da se zbog toga naljutim? Vi ste već promijenili teoriju. Na taj način, ona znanost koja mi je trebala sve objasniti okončala se pretpostavkom, ona tmurna lucidnost - metaforom, ona se nesigurnost rješava umjetničkim djelom. Zašto mi je bilo potrebno toliko napora? Blage crte tih brežuljaka i ruka večeri na tom nemirnom srcu uče me znatno više. Vratio sam se svome početku. Jasno mi je da, ako mogu s pomoću znanja shvatiti pojave i nabrojiti ih, ne mogu isto tako obuhvatiti svijet. Kada bih posve izbliza pratio njegov cjelokupni reljef, ipak ne bih o njemu ništa više znao. A vi me stavljate pred izbor između opisa koji je siguran, no koji me ničemu ne uči, i pretpostavki koje teže da me pouče, no koje uopće nisu sigurne. Stranac sebi samome i u tom svijetu, oboružan, a to je sva moja potpora, jednom mišlju koja sama sebe osporava od trena kad se potvrdi - kakav je taj život gdje mogu imati mira samo ako odbacim znanje i življenje, gdje težnja za osvajanjem udara o zidove koji prkose njezinim jurišima? Htjeti - to znači izazvati paradokse. Sve je uređeno tako da nastane onaj otrovni mir što ga stvaraju bezbrižnost, san srca ili smrtonosna odricanja.

Inteligencija mi, također, na svoj način kazuje da je ovaj svijet apsurdan. Slijepi razum, njezin protivnik, uzalud tvrdi da je sve jasno, ja sam čekao dokaze i želio da on bude u pravu. Ali, unatoč tolikim uobraženim stoljećima i kraj tolikih rječitih i uvjerljivih ljudi, ja znam da je to laž. Na tom planu bar nema sreće ako ne mogu znati. Taj univerzalni razum, praktičan ili moralan, taj determinizam, te kategorije koje sve objašnjavaju, imaju čime nasmijati čestita čovjeka. Međutim, oni nemaju ništa s duhom. Oni osporavaju njegovu unutrašnju istinu, a ta je da je sputan. U tom neodgonetljivom i ograničenom svijetu čovjekova sudbina odsad dobiva smisao. Digla se masa iracionalnog i okružuje ga sve do smrti. U njegovoj vraćenoj i sada usredotočenoj pronicljivosti, osjećaj apsurda osvjetljava se i precizira. Rekao sam da je svijet apsurdan, no išao sam prebrzo. Ovaj svijet sam po sebi nije razborit - to je sve što se o njemu može reći. Ali je apsurdno sučeljavanje toga iracionalnog i one žarke želje za jasnoćom čiji poziv odjekuje najdublje u čovjeku. Koliko o čovjeku, apsurd toliko ovisi i o svijetu. Za trenutak je on njihova jedina sveza. On ih čvrsto veže jedno za drugo, kao što samo mržnja može prikovati bića. To je sve što mogu jasno razaznati u svijetu bez mjere, gdje se moja pustolovina nastavlja. Zaustavimo se tu. Držim li istinitom tu apsurdnost koja određuje moje odnose sa životom, prožima li me taj osjećaj što me spopada pred prizorima svijeta, ta pronicljivost koju mi nameće istraživanje znanosti, onda moram sve žrtvovati tim sigurnostima, gledati im u lice da bih ih mogao zadržati. Napose, prema njima moram odrediti svoje držanje i pratiti ih u svim njihovim posljedicama. Ovdje govorim o čestitosti. Ali prije želim znati može li misao živjeti u tim pustinjama.

Znam već da je misao u najmanju ruku kročila u te pustinje. U njima je našla svoj kruh. Tu je shvatila da se dotad hranila sablastima. Ona je dala izgovor za neke od najneodložnijih tema ljudskog razmišljanja.

Od trenutka kad je priznata, apsurdnost je strast, najbolnija od svih. Međutim, doznati može li se živjeti sa svojim strastima, doznati može li se prihvatiti njihov unutrašnji zakon, a taj je - pustiti da usahne srce koje one istodobno veličaju, u tome je cijelo pitanje. Pa ipak, to nije pitanje

koje ćemo već sada postaviti. Ono je u središtu ovog iskustva. Bit će vremena da mu se vratimo. Prepoznajmo radije te teme i te zanose rođene u pustinji. Bit će dostatno prebrojiti ih. I njih danas svi znaju. Bilo je, dakako, ljudi koji su branih prava iracionalnog. Tradicija onog što možemo nazvati poniženom mišlju nije nikad prestala biti živom. Kritika racionalizma izrečena je toliko puta da se čini kako se više nema što reći. Naše vrijeme, međutim, doživljava preporod tih paradoksalnih sustava koji se zdušno trude da poljuljaju razum, kao da je on uistinu uvijek kročio naprijed. Ali, to nije toliko dokaz o djelotvornosti razuma koliko o žilavosti njegovih nada. Na povijesnu planu ta postojanost dvaju sustava tumači bitnu strast čovjeka, razapetog između poziva jedinstvu i jasne vizije zidova koji ga okružuju.

Ali nikad, možda nikad kao danas, napadaj na razum nije bio tako žestok. Od znamenitog Zaratustrina poklika: „To je slučajno najstarija plemenitost na svijetu. Dao sam je svim stvarima kad sam rekao da iznad njih nije nikad postojala nikakva vječna volja", od Kierkegaardove smrtne bolesti „to je bolest koja završava smrću, bez ičeg više nakon nje", značajne i mučne teme apsurdne misli slijedile su jedna za drugom. Ili bar, a ta je nijansa bitna, teme iracionalne i religiozne misli. Od Jaspersa do Heideggera, od Kierkegaarda do Šestova, od fenomenologa do Schelera, na logičkom i moralnom planu, čitava se porodica duhova, srodnih po svojoj čežnji, suprotnih po svojim metodama ili po svojim ciljevima, strastveno trudila zakrčiti kraljevski put razuma i potražiti prave puteve istine. Pretpostavljam da su te misli ovdje poznate i proživljene. Kakve god bile ili jesu njihove ambicije, svi su oni polazili od ovoga neizrecivog svijeta gdje vladaju oprečnost, proturječnost, tjeskoba ili nemoć. A zajedničke su im upravo teme koje smo do sada otkrili. I za njih također treba reći da su poglavito važni zaključci koje su mogli izvući iz tih otkrića. To je toliko važno da bi ih valjalo napose ispitati. Međutim, riječ je trenutno o njihovim otkrićima i njihovim početnim iskustvima. To jest, samo o utvrđivanju njihove podudarnosti. Ako bi bila odveć pretenciozna želja da se raspravlja o njihovim filozofijama, moguće je i dostatno, u svakom slučaju, prikazati njihovu zajedničku klimu.

Heidegger hladnokrvno promatra ljudski život i objavljuje da je ova egzistencija ponižavajuća. Jedina stvarnost je „briga" na svakom stupnju bića. Za čovjeka izgubljena u svijetu i njegovim razonodama ta briga je kratak i prolazan strah. Međutim, kada taj strah postane svjestan samoga sebe, tada se pretvara u tjeskobu i vječnu klimu lucidna čovjeka „u kojoj se nalazi egzistencija". Bez bojazni, i najapstraktnijim jezikom na svijetu, piše taj profesor filozofije da je „konačna i ograničena priroda ljudske egzistencije iskonskija negoli sam čovjek". Zanimao se za Kanta, ali samo da bi utvrdio ograničenu narav njegova *Čistoga razuma*. I da bi na kraju svojih analiza zaključio da „svijet ne može ništa više pružiti čovjeku obuzetu tjeskobom". Čini mu se da ta briga do tog stupnja uistinu nadilazi kategorije razmišljanja da samo o njoj misli i govori. Nabraja njezina lica: dosadu kad je običan čovjek nastoji poravnati u sebi ili potisnuti; strah kad duh razmišlja o smrti. Ni on ne luči svijest od apsurda. Svijest o smrti, to je poziv brige, i „egzistencija tada sama sebi upućuje poziv posredstvom svijesti". To je, zapravo, glas tjeskobe što preklinje egzistenciju „da se sama vrati iz izgubljenosti u nepoznatom Nešto". I on drži da ne valja spavati i da valja bdjeti sve do svršetka. On se održava u ovom apsurdnom svijetu, priznaje njegov prolazni značaj. I traži svoj put među ruševinama.

Jaspers gubi vjeru u svaku ontologiju jer drži da smo izgubili „naivnost". On zna da ne možemo stići ni do čega što nadmašuje smrtonosnu igru prividnosti. On zna da je svršetak duha poraz. Zadržava se na duhovnim pustolovinama koje nam pruža povijest i neumoljivo otkriva pukotinu svakog sustava, iluziju koja je sve spasila, proročanstvo koje nije ništa skrilo. U ovom opustošenom svijetu gdje je dokazana nemogućnost spoznaje, gdje se uništavilo pričinja jedinom stvarnošću, očajem bez utočišta, jedinim stavom, on pokušava pronaći Arijadninu nit što vodi božanskim tajnama.

Šestov, sa svoje strane, u čitavom djelu čudesne jednoličnosti koja neprestano teži jednakim istinama, neumorno dokazuje da se najkoncizniji sustav, najuniverzalniji racionalizam na kraju uvijek sukobljava s iracionalnim ljudske misli. Nijedna od ironičnih bjelodanosti, od smiješnih proturječnosti koje podcjenjuju razum, nije mu promaknula. Zanima ga samo jedno, a to je iznimka, bilo da je iz povijesti srca ili duha. Kroz dostojevskijevska iskustva osuđenika na smrt, kroz snažne doživljaje ničeanskog duha, Hamletove kletve, ili kroz gorku uzvišenost jednog Ibsena, on pronalazi, razjašnjava i veliča ljudsku pobunu protiv nepovratnog. Razumu uskraćuje svoje razloge i počinje koračati nešto odlučnije tek usred ove bezbojne pustinje, gdje su sve sigurnosti postale kamenjem.

Od svih možda najprivlačniji, Kierkegaard bar jednim dijelom svog života čini nešto bolje negoli je otkrivanje apsurda; on ga, naime, proživljava. Čovjek koji piše: „Najsigurnija nijemost nije šutnja, već govor", uvjerava se za početak da nijedna istina nije apsolutna i da ne može zadovoljiti egzistenciju, nemoguću po sebi. Kao Don Juan spoznaje, on umnaža pseudonime i proturječnosti, piše *Poučne razgovore* istodobno kad i priručnik cinična spiritualizma - *Dnevnik zavodnika*. Odbacuje utjehe, moral, posve pouzdana načela. Ne kani ublažavati bol od trna koji osjeća u srcu. Dapače, on je potiče i, u očajnoj radosti raspetoga na križu koji je zadovoljan da je raspet, slaže, komad po komad, lucidnost, odricanje, lakrdiju, jednu kategoriju demonskog. To lice, blago i podrugljivo istodobno, ti obrtaji praćeni vriskom koji dolazi iz dubine duše, to je sâm apsurdni duh u koštacu sa stvarnošću koja ga nadilazi. A duhovni doživljaj koji Kierkegaarda vodi njegovim milim sablaznima počinje također u kaosu jednog iskustva lišena dekora i vraćena svojemu početnom neskladu.

Na jednom posve različitom planu, na planu metoda, Husserl i fenomenolozi samim svojim neumjerenostima obnavljaju svijet u njegovoj raznovrsnosti i niječu transcendentalnu moć razuma. Duhovni se svijet njima neizmjerno obogaćuje. Ružina latica, miljokaz na putu ili ljudska ruka jednako su značajni kao ljubav, želja ili zakoni teže. Misliti, to nije više ujediniti, učiniti bliskim privid u liku nekoga uzvišenog načela. Misliti, to znači naučiti se novom viđenju, biti pažljiv, to znači usmjeriti svoju svijest, od svake ideje i svake pretpostavke, poput Prousta, učiniti povlašteno mjesto. Paradoksalno, sve je povlašteno. Ono što opravdava misao njezina je krajnja svijest. Premda je huserlovski postupak pozitivniji od Kierkegaardova ili Šestovljeva, u početku on ipak niječe samo klasičnu metodu razuma, iznevjerava nadu, otvara intuiciji i srcu čitavo obilje pojava u čijoj raskoši ima nešto neljudsko. Ti putevi vode svim znanostima ili nijednoj. To će reći da je ovdje sredstvo važnije od cilja. Riječ je samo „o jednom postupku spoznavanja", a ne o utjesi. Još jedanput, bar u početku.

Kako ne osjetiti duboku srodnost tih duhova! Kako ne vidjeti da se okupljaju oko povlaštenog i tužnog mjesta gdje nadi više nema opstanka? Želim da mi se objasni sve ili ništa. Razum je nemoćan pred tim vriskom srca. Razbuđen tim zahtjevom, duh traga, a nalazi samo proturječnosti i bezumlja. Ono što ne razumijem, nerazumno je. Svijet je napučen iracionalnim. A on sam, čije jedinstveno značenje ne mogu dokučiti, tek je jedna neizmjerna iracionalnost. Da je samo jedan jedini put moguće reći: „To je jasno", sve bi bilo spašeno. Ah, natječući se, ti ljudi izjavljuju da ništa nije jasno, da je sve kaos, da čovjek zadržava samo svoju pronicljivost i jasnu svijest o zidovima koji ga okružuju.

Sva ta iskustva slažu se i nadopunjuju. Duh koji je stigao do svojih međa mora donijeti jedan sud i odabrati zaključke. Tu nalaze mjesto samoubojstvo i odgovor. Ah, želim obrnuti redoslijed istraživanja i poći od umne pustolovine da bih se vratio svagdašnjem ponašanju. Ovdje evocirana iskustva rođena su u pustinji koja se ne smije napustiti. Valja bar znati dokle su stigla. Na toj točki svoga napora čovjek se nalazi pred iracionalnim. U sebi osjeća želju za srećom i za razumom. Iz tog sučeljavanja ljudskog poziva i bezumne tišine svijeta rađa se apsurd. To se ne

smije smetnuti s uma. To je ono čega se valja grčevito držati jer odatle mogu nastati sve posljedice jednog života. Iracionalno, ljudska čežnja i apsurd što izvire iz njihove sučeljenosti, tri su lika drame koja nužno mora završiti svom logikom za koju je život sposoban.

Filozofijsko samoubojstvo

Osjećaj apsurda nije isto sto i pojam apsurda. Na njemu se zasniva, samo je jedna točka. Ali se njime ne rezimira, osim u kratku trenu kad iznosi svoj sud o svijetu. Potom mora ići dalje. Živ je, to će reći da mora umrijeti ili odjeknuti dalje. Kao i teme koje smo povezali. Ali, ni tu me više ne zanimaju djela ni duhovi čija bi kritika zahtijevala neki drugi oblik i neko drugo mjesto, već otkriće onog što je zajedničko u njihovim zaključcima. Nikada možda duhovi nisu bili tako različiti. Ali ipak, duhovne krajolike kojima se oni kreću prepoznajemo kao istovjetne. Pa i kroz tako različita znanja na isti se način razliježe krik koji je svršetak njihova puta. Osjećamo dobro da postoji podneblje zajedničko duhovima na koje smo netom podsjetili. Kazati da je to podneblje ubojito, jedva znači igrati se riječima. Življenje pod ovim zagušljivim nebom nalaže da odatle izađemo ili da tu ostanemo. U prvom slučaju, valja znati kako izaći odatle, u drugom, zašto tu ostati. Tako određujem problem samoubojstva i zanimanje koje mogu pobuditi zaključci egzistencijalne filozofije.

Želim se prije toga na trenutak udaljiti od pravog puta. Dovle smo mogli omeđiti apsurd s pomoću izvanjskog. Možemo se ipak zapitati što je u tom pojmu jasno i neposrednom analizom pokušati pronaći njegovo značenje s jedne strane, a posljedice koje iz njega proizlaze s druge.

Optužim li nedužna čovjeka za stravičan zločin, tvrdeći kreposnu čovjeku da je žudio za vlastitom sestrom, on će mi odgovoriti da je to apsurdno. To negodovanje ima svoju šaljivu stranu. Ali također i svoj duboki razlog. Krepostan čovjek objašnjava tim odgovorom konačnu suprotnost između čina koji mu pripisujem i svih svojih životnih načela. „To je apsurdno" znači: „to je nemoguće" ali i: „to je proturječno". Spazim li nekog čovjeka da nasrće hladnim oružjem na strojnice, držat ću njegov čin apsurdnim. Ali, on je takav samo zbog nesklada između njegove nakane i stvarnosti što ga očekuje, zbog proturječnosti koju mogu pojmiti između njegovih stvarnih snaga i cilja koji sebi postavlja. Ocijenit ćemo također da je neka presuda apsurdna ako je suprotstavimo presudi koju su činjenice prividno zahtijevale. Isto tako, opet izvodimo dokaz na temelju apsurda usporedimo li zaključke ovog razmišljanja s logičnom stvarnošću koju želimo uspostaviti. U svim tim slučajevima, od najjednostavnijeg do najsloženijeg, apsurdnost će biti toliko veća koliko se razmak između dijelova moje usporedbe bude uvećavao. Postoje apsurdni brakovi, izazovi, zlobe, šutnje, ratovi, pa i mir. U svima njima apsurdnost se rađa iz usporedbe. Imam, dakle, razloga reći da se osjećaj apsurdnosti ne rađa iz jednostavnog ispitivanja neke činjenice ili dojma, već da izvire iz usporedbe jednoga činjeničnog stanja i određene stvarnosti, između akcije i svijeta koji je nadilazi. Apsurd je, u biti, razdvojenost. Nije ni u jednom ni u drugom od uspoređenih elemenata. Nastaje iz njihova sučeljavanja.

Na planu inteligencije mogu, dakle, kazati da apsurd nije u čovjeku (ako bi jedna takva metafora mogla imati smisla) ni u svijetu, već u njihovoj zajedničkoj prisutnosti. On je, za sada, jedina sveza što ih spaja. Želim li ostati kod bjelodanih stvari, znam što želi čovjek, znam što mu pruža svijet, te sada mogu reći da znam i što ih spaja. Nemam potrebe istraživati dalje, jedna jedina sigurnost dostatna je onomu koji je traži. Važno je samo odatle izvući sve zaključke.

Neposredan je zaključak istodobno metodsko pravilo. Neobično trojstvo koje objelodanjujemo nipošto nije neočekivano otkrivena Amerika. Ali, s podacima iskustva ima

zajedničko to da je istodobno i beskrajno jednostavno i beskrajno složeno. U tom pogledu, prvo od njegovih obilježja jest da je nedjeljivo. Uništiti jedan od njegovih elemenata znači uništiti ga u cijelosti. Apsurd ne može postojati izvan ljudskog duha. Na taj način, apsurd završava smrću kao i sve. No, apsurd ne može postojati ni izvan ovoga svijeta. I po tom elementarnom mjerilu držim da je pojam apsurda bitan i da može biti prva od mojih istina. Metodsko pravilo, na koje smo maloprije podsjetili, javlja se i ovdje. Ako držim da je nešto istinito, moram to i čuvati. Trudim li se riješiti neki problem, ne smijem samim tim rješenjem zabašuriti jedan od elemenata problema. Jedini podatak za mene je apsurd. Problem je u tome da doznamo kako izaći iz njega, i mora li se samoubojstvo izvesti iz tog apsurda. Prvi i u osnovi jedini uvjet mojih istraživanja jest sačuvati ono što me uništava, prema tome, poštovati ono što u tome držim bitnim. Baš sam to i odredio kao sučeljavanje i neumornu borbu.

A doguram li tu apsurdnu logiku do kraja, moram priznati da ta borba pretpostavlja potpunu odsutnost nade (koja nema veze s očajem), stalno neprihvaćanje (koje ne valja miješati s odricanjem) i svjesnu nezadovoljenost (koja se ne može izjednačiti s mladenačkim nemirom). Sve ono što uništava, zabašuruje ili usitnjava te zahtjeve (a na prvom mjestu pristanak koji uništava razdvojenost) ruši apsurd i omalovažava stav koji se tada može predložiti. Apsurd ima smisla samo ako se na njega ne pristaje.

Bjelodana je činjenica, koja se čini posve moralnom, da je čovjek uvijek žrtva svojih istina. Kada ih je jedanput priznao, ne može ih se osloboditi. Potrebno je malo i platiti. Čovjek koji je postao svjestan apsurda zanavijek je vezan za njega. Čovjek bez nade i svjestan toga ne pripada više budućnosti. To je jasno. Ali je jasno i to da on nastoji umaknuti svijetu čiji je tvorac. Sve što prethodi ima smisla samo s obzirom na taj paradoks. Ništa ne može biti poučnije u tome pogledu nego da sada ispitamo na koji način su iznosili svoje zaključke ljudi koji su, polazeći od kritike racionalizma, prepoznali apsurdno podneblje.

Ali, ostanimo kod egzistencijalnih filozofija; vidim da mi sve one bez iznimke predlažu bijeg. Na temelju osobna razmišljanja, polazeći od apsurda na razvalinama razuma, u svijetu zatvorenu i ograničenu na ljudsko, one uzdižu do neba ono što ih uništava, i nalaze razlog nadanja u onome što ih osiromašuje. Ta je prisilna nada u svih religiozne prirode. Završeđuje da se na njoj zaustavimo.

Ovdje ću primjera radi analizirati samo nekoliko zasebnih tema u Šestova i u Kierkegaarda. Ali Jaspers, dotjeran do karikature, dat će nam tipski primjer ovog stava. Time će ostalo biti jasnije. Ostavljamo ga nemoćnog da ostvari transcendentalno, nesposobnog da ispita dubinu iskustva i svjesnog toga svijeta uzdrmana porazom. Hoće li ići dalje ili bar izvući zaključke iz tog poraza? On ne donosi ništa novo. U iskustvu je našao samo priznanje svoje nemoći i nikakav izgovor da bi izveo neko zadovoljavajuće načelo. Pa ipak, bez opravdanja, sam to kaže, jednim udarcem utvrđuje istodobno transcendentalnost, iskustveno biće i nadčovječanski smisao života pišući: „Unatoč svakom objašnjenju i svakom mogućem tumačenju, poraz ne pokazuje ništavilo, već biće transcendencije.” To biće, koje iznenada i slijepim činom ljudskog povjerenja objašnjava sve, on određuje kao „nepojmljivo jedinstvo općeg i pojedinačnog”. Tako apsurd postaje bog (u najširem smislu te riječi), a ta nemoć da se shvati - biće koje objašnjava sve. Do takva prosuđivanja ne vodi nikakva logika. Ja ga mogu nazvati skokom. A paradoksalno, mi razumijemo Jaspersovu ustrajnost, njegovo beskrajno strpljenje da pokaže neostvarivost iskustva transcendentalnog. Jer, što je nestalnija ta približnost, što se uzaludnijom pokazuje ta definicija, to mu je stvarnije ono transcendentalno, jer strast kojom ga žudi afirmirati upravno je razmjerna s raskorakom između njegove moći objašnjavanja i iracionalnosti svijeta i iskustva. Tako se čini da Jaspers ulaže utoliko više žestine u rušenje predrasuda razuma ukoliko će korjenitije objašnjavati svijet. Taj apostol ponižene misli naći će, na vrhuncu poniženja, čime obnoviti biće u svoj

njegovoj dubini.

Mistična misao zbližila nas je s tim postupcima. Oni su opravdani jednako kao i bilo koji duhovni stav. Ali u ovom trenutku postupam kao da neki problem shvaćam ozbiljno. Ne prejudicirajući o općoj vrijednosti toga stava, te moći poučavanja, želim samo razmotriti odgovara li on uvjetima koje sam sebi postavio, je li dostojan sukoba koji me zanima. Tako se vraćam Šestovu. Jedan komentator prenosi neke njegove riječi koje zaslužuju pozornost:

„Jedini istinski izlaz", kaže on, „upravo je tamo gdje nema izlaza po ljudskom sudu. Inače, zašto bi nam bio potreban Bog? Bogu se obraćamo samo da bismo dobili nemoguće. Što se tiče mogućeg, za to su dostatni ljudi". Ako postoji šestovljevska filozofija, mogu svakako reći da je ona time u cijelosti rezimirana. Jer kad Šestov, na kraju svojih strastvenih analiza, otkriva temeljnu apsurdnost cijele egzistencije, on uopće ne kaže: „Evo apsurda", već: „Evo Boga: valja mu se prepustiti, čak ako i ne odgovara nijednoj našoj racionalnoj kategoriji." Da ne bi bilo zabune, ruski filozof nagovještava čak da je taj Bog možda pakostan, pun mržnje, nepojmljiv i proturječan, ali baš kad je njegov lik najstrašniji, on najviše potvrđuje svoju moć. Njegova je veličina u njegovoj nedosljednosti. Njegov je dokaz u njegovoj neljudskosti. Valja skočiti u njega i tim se skokom osloboditi racionalnih iluzija. Za Šestova je, dakle, prihvaćanje apsurda istodobno sa samim apsurdom. Utvrditi ga, znači prihvatiti ga - i cijeli je logični napor njegove misli u tome da ga objelodani da bi u isto vrijeme iskrsnula neizmjerna nada koju on donosi. Još jedanput, taj stav je opravdan. Ali ja sam ovdje sebi preduzeo da razmotrim jedan jedini problem i sve njegove posljedice. Ne moram ispitivati patetiku neke misli ili nekoga religioznog čina. Za to imam cijeli svoj život. Znam da iracionalist drži šestovljevski stav razdražujućim. Ali znam i da Šestov ima pravo protiv racionalista i želim samo znati ostaje li vjeran zapovijedima apsurda.

Prihvatimo li, dakle, da je apsurd suprotnost nadi, vidjet ćemo da egzistencijalna misao, za Šestova, pretpostavlja apsurd, ali ga ne dokazuje. Ta suptilnost misli jest patetična žonglerska majstorija. Kad Šestov, s druge strane, suprotstavlja svoj apsurd javnom moralu i razumu, naziva ga istinom i otkupljenjem. U osnovi, dakle, i u tom određenju apsurda ima pohvale koju mu Šestov daje. Priznamo li da sva nemoć tog pojma leži u načinu kako se on sukobljava s našim elementarnim nadama, osjećamo li da apsurd, da bi opstao, zahtijeva neprihvaćanje, vidjet ćemo da je izgubio svoj istinski lik, svoju ljudsku i relativnu narav da bi stupio u jednu neshvatljivu i istodobno zadovoljavajuću vječnost. Postoji li apsurd, onda je on u svijetu čovjekovu. Od trena kad se njegov pojam promeće u odskočnu dasku vječnosti, više nije vezan za ljudsku lucidnost. Apsurd više nije ono bjelodano što čovjek utvrđuje a ne prihvaća. Bitka je izbjegnuta. Čovjek integrira apsurd i u tom se jedinstvu gubi njegov presudni značaj - suprotnost, razdor i razdvojenost. Taj je skok izmicanje. Šestov koji tako rado spominje Hamletove riječi: *The time is out of joint*, piše ih, dakle, s nekom vrstom divlje nade koju slobodno pripišemo njemu osobno. Jer, nije ih tako Hamlet izgovorio niti Shakespeare napisao. Opijenost iracionalnim i sklonost ekstazi odvraća od apsurda pronicljiv duh. Za Šestova je razum jalov, ali postoji nešto iznad razuma. Za apsurdni duh razum jest jalov, a iznad razuma ne postoji ništa.

Taj skok može nam donekle osvijetliti istinsku prirodu apsurda. Znamo da on vrijedi samo u ravnoteži, da je on, prije svega, u usporedbi, a ne u elementima te usporedbe. Međutim, Šestov baš polaže cijelo težište na jedan od elemenata i remeti ravnotežu. Naša želja da razumijemo i naša čežnja za apsolutnim objašnjive su samo toliko koliko sami možemo razumjeti i objasniti mnoge stvari. Uzalud je bezuvjetno nijekati razum. On ima svoje područje u kojem je djelatan. A to je baš područje ljudskog iskustva. Stoga bismo željeli sve učiniti jasnim. Ako to ne možemo, ako se tom prigodom rađa apsurd, to se događa baš u susretu toga djelatnog, ali ograničenog razuma i iracionalnog koje se uvijek nanovo pojavljuje. A kad se Šestov diže protiv jednog Hegelova stava, kao što je na primjer:

„Kretanja Sunčeva sustava ostvaruju se u skladu s nepromjenjivim zakonima, a ti su zakoni njegov razlog", kad rabi svu svoju strast da razbije spinozijanski racionalizam, on točno zaključuje o ispraznosti svakog razuma. A odatle, prirodnim i neopravdanim zaokretom dolazi do nadmoći iracionalnog.* Međutim, prijelaz nije jasan. Jer ovdje se mogu umiješati pojmovi granice i plana. Prirodni zakoni mogu vrijediti do određene granice, a čim se ona prijeđe - zakoni se okreću protiv sebe samih da bi stvorili apsurd. Ili se pak oni mogu opravdati na planu opisa a da time ne budu istiniti na planu objašnjenja. Sve je ovdje žrtvovano iracionalnom, a kako je zahtjev za jasnoćom zanemaren, apsurd iščezava s jednim od predmeta svoje usporedbe. Apsurdni čovjek, naprotiv, ne provodi to poravnanje. On priznaje bitku, ne prezire posve razum i prihvaća iracionalno. Tako ima pred očima sve podatke iskustva i nije baš raspoložen skočiti prije negoli sazna. On jedino zna da u toj usredotočenoj svijesti nema više mjesta za nadu.

** Naročito u povodu pojma izuzetka, a protiv Aristotela.*

Ono što zamjećujemo u Lava Šestova, zamijetit ćemo možda još većma u Kierkegaarda. Dakako, u pisca čija je misao tako nestalna teško je odrediti jasne stavove. No, unatoč prividno suprotnim spisima, osjećamo preko pseudonima, igara i osmijeha da se kroz čitavo to djelo javlja kao neka slutnja (istodobno sa zebnjom) jedne istine koja na posljetku izbija u njegovim zadnjim djelima: i sam Kierkegaard čini skok. Na posljetku se vraća kršćanstvu, kojega se u djetinjstvu toliko plašio, i to njegovu najtvrđem obliku. Za njega također proturječnost i paradoks postaju mjerila religioznog. Upravo ono što mu je oduzelo nadu u smisao i dubinu ovog života, pruža mu sada svoju istinu i jasnoću. Kršćanstvo je sablazan, i Kierkegaard posve jednostavno zahtijeva treću žrtvu koju je zahtijevao Ignacije Loyola, žrtvu kojoj se Bog najvećma raduje: „žrtvu Uma".* Taj je učinak „skoka" bizaran, ali nas više ne smije iznenaditi. On od apsurda stvara mjerilo drugog svijeta, dok je sâm tek ostatak iskustva ovog svijeta. „U svome porazu vjernik nalazi svoj trijumf", kaže Kierkegaard.

** Može se misliti da ovdje izbjegavam bitni problem, problem vjere. Međutim, ja ne ispitujem Kierkegaardovu ili Šestovljevu ili, dalje, Husserlovu filozofiju (za to bi trebalo drugo mjesto i drugi duhovni stav), ja od njih posuđujem jednu temu i ispitujem mogu li njezine konzekvencije odgovarati već utvrđenim pravilima. Riječ je samo o upornosti.*

Ne moram se pitati s kojom se dirljivom propovijedi veže taj stav. Moram se jedino zapitati opravdavaju li ga prizor apsurda i njegov vlastiti značaj. A znam da nije tako. Razmotrimo li iznova sadržaj apsurda, razumjet ćemo bolje metodu koja nadahnjuje Kierkegaarda. On ne održava ravnotežu između iracionalnog u svijetu i buntovne čežnje apsurda. On ne poštuje njihov odnos koji, u pravom smislu, stvara osjećaj apsurdnosti. Siguran da ne može izbjeći iracionalno, želi se bar spasiti od te očajne čežnje koja mu se pričinja jalovom i beznačajnom. Međutim, ako i jest glede toga pitanja u pravu u svome mišljenju, ne može biti u pravu i u svojem nijekanju. Ali, ako svoj buntovni krik zamijeni bijesnim pristankom, doveden je do toga da ignorira apsurd koji ga je do sada vodio i da uzdiže do neba jedinu pouzdanost koju od sada ima - iracionalnost. Važno je ne izliječiti se, već živjeti sa svojim bolestima, zborio je velečasni Galiani gospođi d'Epinay. Kierkegaard se želi izliječiti. Izliječiti se, to je njegova bijesna prisega što odjekuje u čitavu njegovu dnevniku. Sav napor njegova uma usmjeren je na to da izbjegne antinomiju ljudskog stanja. Napor koji je to beznadniji što se na mahove zamjećuje njegova ispraznost. Na primjer, kad govori o njemu, kao da mu ni strah od Boga ni milosrđe nisu u stanju dati mir. Tako on s pomoću licemjerna izgovora tumači iracionalno i pridaje svom Bogu atribute apsurda: nepravedan,

nedosljedan i neshvatljiv. Samo njegova inteligencija kušala je u njemu zatomiti duboki zahtjev ljudskog srca. Budući da ništa nije dokazano, sve se može dokazati.

Kierkegaard nam sam otkriva svoj put. Ne želim ovdje ništa sugerirati, ali kako da u njegovim djelima ne vidimo znake gotovo dragovoljna sakaćenja duše, nasuprot prihvaćenom osakaćivanju apsurda? To je lajtmotiv *Dnevnika*. „Nedostajala mi je samo životinja koja također tvori sastavni dio ljudske sudbine... No, dajte mi onda tijelo." I dalje: „Oh, što bih ja, napose u ranoj mladosti, dao da makar šest mjeseci budem čovjek... Ono što mi u biti nedostaje, jest tijelo i tjelesni uvjeti postojanja." Na drugom se mjestu isti čovjek ipak pridružuje golemu kriku nade koji je prošao kroz tolika stoljeća i hrabrio tolika srca, osim srca apsurdna čovjeka. „Ali smrt za kršćanina nije uopće svršetak svega, ona sadrži beskraj no više nade negoli nam je dopušta život, čak i kada je prepun zdravlja i snage." Pomirba bogohuljenjem ipak je pomirba. Vidimo, ona možda dopušta da iskamčimo nadu iz njezine suprotnosti, iz smrti. Ali, čak ako nas suosjećanje navodi da se priklonimo tome stavu, valja ipak kazati da neumjerenost ne opravdava ništa. To prelazi ljudsku mjeru, kaže se, dakle mora biti nadljudsko. Ali to je „dakle" suvišno. Nema tu logične sigurnosti. A nema ni iskustvene vjerojatnosti. Mogu samo kazati da to zaista nadilazi moju mjeru. Ako iz toga ne izvlačim poricanje, bar ne želim ništa zasnivati na neshvatljivom. Želim znati mogu li živjeti s onim što znam, i samo s tim. Kaže mi se još da inteligencija mora ovdje žrtvovati svoj ponos i da se razum mora pokoriti. Međutim, ako priznajem granice razuma, time ga se ne odričem priznajući njegovu relativnu moć. Želim se samo držati svoga srednjeg puta, gdje inteligencija može ostati jasnom. Ako je u tome njezin ponos, ne vidim dostatnog razloga da je odbacim. Ništa nije dublje, primjerice, od Kierkegaardova nazora prema kojemu očaj nije činjenica već stanje: samo stanje grijeha. Jer grijeh je ono što udaljava od Boga. Apsurd koji je metafizičko stanje svjesna čovjeka, ne vodi Bogu.* Usudim li se kazati nešto ekstravagantno, možda će se taj pojam razjasniti: apsurd, to je grijeh bez Boga.

** Nisam kazao „isključuje Boga", što bi zapravo značilo potvrđivati.*

U tom stanju apsurda valja živjeti. Znam na čemu se ono temelji, da su ovaj duh i ovaj svijet oslonjeni jedan o drugi bez mogućnosti da se zagrle. Ištem životno pravilo za to stanje, a ono što mi se predlaže zanemaruje mu osnovu, niječe jedan od elemenata bolne suprotnosti, zapovijeda mi ostavku. Ištem ono što je uzrokom života koji priznajem kao svoj, znam da on sadrži mrak i neznanje, a uvjeravaju me da to neznanje razjašnjava sve i da je ta noć zapravo moja svjetlost. Ali ovdje se ne odgovara mojoj namjeri, niti mi taj oduševljeni lirizam može prikriti paradoks. Treba, dakle, skrenuti s tog puta. Kierkegaard može vikati, opominjati: „Kada čovjek ne bi imao vječne svijesti, kada bi u dnu svih stvari postojala samo jedna divlja i uzavrela moć koja tvori sve stvari, velike i ništavne, u vrtlogu mračnih strasti, kad bi se bezdana praznina, koju ništa ispuniti ne može, skrivala pod stvarima, što bi onda bio život ako ne očaj?" Taj krik nema čime zaustaviti apsurdna čovjeka. Tražiti ono što je istinito, ne znači tražiti ono što je i poželjno. Međutim, ako je potrebno izbjeći tjeskobno pitanje: „Što bi bio život?", valja se poput magarca hraniti ružama iluzije, radije negoli se prepustiti laži; apsurdni duh više voli prihvatiti bez bojazni Kierkegaardov odgovor: „Očaj". Ako dobro promislimo, opredijeljena će se duša uvijek s time snaći.

Slobodan sam nazvati ovdje egzistencijalni stav filozofijskim samoubojstvom. Ali, to ne uključuje i sud o njemu. To je samo prikladan način da naznačim pobudu kojom misao niječe sebe samu i teži nadmašiti samu sebe u onome što niječe. Za egzistencijalne mislioce negacija je bog. Točnije, taj bog se odražava samo negacijom ljudskog razuma.* Ali, kao i samoubojstvo, i bogovi se mijenjaju s ljudima. Postoji više načina skakanja, kad je već bitno skočiti. Te otkupljujuće negacije, te konačne proturječnosti koje niječu još nepreskočenu zapreku, mogu jednako nastati (to

je paradoks na koji cilja ovo razmišljanje) i iz religioznog nadahnuća, kao i iz racionalnog reda. One uvijek teže vječnom, i samo stoga skaču.

** Precizirajmo još jedanput - nije ovdje dovedena u pitanje afirmacija Boga, nego logika koja do nje vodi.*

Razmišljanje u ovom ogledu, valja to kazati, ostavlja posve po strani najrasprostranjeniji duhovni stav u našem prosvijećenom stoljeću: onaj koji se oslanja na načelo da je sve razum i koji kani dati neko objašnjenje svijetu. Prirodno je da o njemu damo jasnu sliku kad priznajemo da mora biti jasan. To je čak i opravdano, ali nije zanimljivo za naše razmišljanje. Zapravo, njegov je cilj objašnjenje onog postupka kad duh, pošavši od filozofije besmisla svijeta, na kraju u njemu nalazi smisao i dubinu. Najpatetičniji od tih postupaka religiozne je prirode; razjašnjava se u temi o iracionalnom. Ali, najparadoksalniji i najznačajniji svakako je onaj koji svoje promišljene razloge daje svijetu što ga je u samom početku zamišljao bez vodećega načela. U svakom slučaju, ne bismo mogli doći do zaključaka koji nas zanimaju a da ne iznesemo ideju o toj novoj tečevini nostalgična duha.

Ispitat ću samo temu o „intenciji" koju su Husserl i fenomenolozi uveli u modu. Ona je već bila nagoviještena. Prvotna huserlovska metoda niječe klasični postupak razuma. Ponovimo. Misliti nije ujednačiti, učiniti bliskim privid u liku nekoga velikog principa. Misliti, to je iznova naučiti gledati, usmjeriti svoju svijest, učiniti od svake slike povlašteno mjesto. Drugim riječima, fenomenologija odbija objašnjavati svijet, ona želi samo biti opis doživljenoga. Ona se ujedinjuje s apsurdnom mišlju u njezinu početnom tvrđenju da ne postoji istina, već samo istine. Od večernjeg vjetra do ruke na mojem ramenu svaka stvar ima svoju istinu. Svijest je osvjetljava pozornošću koju joj posvećuje. Svijest ne tvori predmet njezine spoznaje, ona samo fiksira, ona je čin pozornosti i, preuzmimo bergsonovsku sliku, nalik je na projektor koji se jednim snopom usredotočuje na jednu sliku. Razlika je u tome što ne postoji scenarij, već uzastopno i nedosljedno osvjetljavanje. U tom projekcijskom aparatu istaknute su sve slike. Svijest drži predmete svoje pozornosti u nesigurnosti, u iskustvu. Svojim ih čudom izdvaja. Od tada su oni izvan svakog suda. Ta „intencija" karakterizira svijest. Međutim, ta riječ ne sadrži nikakvu ideju o svrsi; uzeta je u značenju „smjer": ima samo topografsku vrijednost.

Na prvi pogled čini se, dakle, da ništa ne proturječi apsurdnu duhu. Ta prividna skromnost misli, koja se ograničava na opis onoga što odbija objašnjavati, ta dragovoljna stega iz koje proistječe paradoksalno veliko obogaćivanje iskustva i obnova svijeta u svoj njegovoj opširnosti, to su apsurdni postupci. Bar na prvi pogled. Jer načini mišljenja, u tom slučaju, kao i inače, imaju uvijek dvije strane: psihološku i metafizičku.* Tako one kriju dvije istine. Ako tema o intencionalnosti teži samo da objasni psihološki stav kojim će stvarnost biti iscrpljena umjesto da bude objašnjena, tada je doista ništa ne razdvaja od apsurdna duha. On ima cilj izbrojiti ono što ne može nadvisiti. Ona tvrdi samo da u odsutnosti svakog načela jedinstva misao može još uvijek naći svoju radost u opisu i razumijevanju svakoga lika iskustva. Istina o kojoj je riječ tada je za svaki od tih likova psihološkog reda. Ona samo svjedoči o „interesu" koji stvarnost može pružiti. To je način da se razbudi sanjivi svijet i da ga u duhu oživimo. Međutim, ako poželimo proširiti i racionalno zasnovati taj pojam istine, ako težimo da na taj način otkrijemo „bit" svakog predmeta spoznaje, tada iskustvu vraćamo njegovu dubinu. Za apsurdni je duh to nerazumljivo. Ali, to krzmanje od skromnosti do sigurnosti osjetno je u intencionalnom stavu, a to prelijevanje fenomenološke misli objasnit će apsurdno razmišljanje bolje od bilo čega drugog.

** Čak i najrigoroznije epistemologije pretpostavljaju metafizike. I to toliko da se metafizika*

velikog dijela mislilaca našega vremena sastoji od jedne jedine epistemologije.

Husserl, naime, također govori „o izvanvremenskim bitnostima" koje intencija iznosi na svjetlo dana, i kao da čujemo Platona. Ne objašnjavaju se sve stvari jednom jedinom, već svima. Tu ne vidim razlike. Dakako, te ideje ili te bitnosti koje svijet „ostvaruje" na kraju svakog opisa još se ne drže savršenim uzorima. Ali, tvrdi se da su one neposredno prisutne u svakom opažajnom podatku. Više ne postoji jedna jedina ideja koja objašnjava sve, već beskraj bitnosti koje daju smisao bezbrojnim predmetima. Svijet se prestaje kretati, ali se osvjetljava. Platonski realizam postaje intuitivan, ali to je još uvijek realizam. Kierkegaard je ponirao u svoga Boga, a Parmenid sunovraćivao misao u Jedno. No, ovdje se misao baca u apstraktni politeizam. I još bolje: halucinacije i fikcije tvore dio „izvanvremenskih bitnosti". U novu svijetu ideja, kategorija kentaura surađuje s onom čednijom - nadbiskupskom.

Za apsurdna čovjeka bilo je istine, a u isto vrijeme i neke gorčine u tom čisto psihološkom mišljenju da su sva lica svijeta povlaštena. Ako je sve povlašteno, znači da je sve jednako vrijedno. Međutim, metafizička strana te istine vodi ga tako daleko da se on, elementarnom reakcijom, možda osjeća bliže Platonu. Učimo ga, naime, da svaka slika pretpostavlja jednako povlaštenu bitnost. U tom idealnom svijetu koji ne pozna hijerarhije, vojska oblika sastoji se samo od generala. Transcendencija je, nema sumnje, odstranjena. Ali, nagli zaokret iznova uvodi u svijet neku vrstu raskomadane imanentnosti koja svijetu vraća njegovu dubinu.

Moram li se plašiti da me je odveć daleko odvela tema kojom su se njezini tvorci razboritije služili? Čitam samo Husserlove prividno paradoksalne tvrdnje, ali gdje se osjeća stroga logika prihvati li se ono što prethodi: „Ono što je istinito, apsolutno je istinito, po sebi; istina je jedna; identična sebi samoj, ma kakva bila bića što je percipiraju: ljudi, nemani, anđeli ili bogovi." Razum likuje i odjekuje u tom glasu, ne mogu to nijekati. Što može značiti njegova tvrdnja u apsurdnu svijetu? Percepcija anđela ili boga za mene je besmislica. Ono geometrijsko mjesto gdje božanski razum potvrđuje moj razum, zanavijek mi je nerazumljivo. Kad Husserl dalje piše: „Kad bi sve mase izvrgnute privlačenju iščeznule, zakon privlačenja ne bi time bio uništen, već bi, naprosto, ostao bez moguće primjene", ja znam da imam pred sobom metafiziku utjehe. A želim li otkriti zaokret gdje misao napušta put bjelodanog, moram samo pročitati Husserlovo paralelno razmišljanje o duhu: „Kad bismo mogli jasno promatrati točne zakone psihičkih procesa, oni bi se također pokazali vječnim i nepromjenjivim, poput temeljnih zakona teorijskih prirodnih znanosti. Bili bi, dakle, na snazi čak i onda kad ne bi bilo nijednog psihičkog procesa." Čak i kad ne bi bilo duha, njegovi bi zakoni postojali! Jasno mi je tada da Husserl nastoji načiniti od jedne psihološke istine racionalno pravilo: pošto je zanijekao bitnu moć ljudskog razuma, on tim okolišnim putem skače u vječni Razum.

Huserlovska tema „konkretna svijeta" ne može me tada iznenaditi. Reći mi da sve bitnosti nisu formalne, već da ih ima i materijalnih, da su prve predmetom logike, a druge predmetom znanosti, samo je pitanje definicije. Uvjeravaju me da apstraktno označava samo dio, neodrživ sam po sebi, jednoga konkretnog sveopćeg. No, već otkriveno krzmanje omogućuje mi da razjasnim zbrku tih izraza. Jer time se kani reći da konkretni predmet moje pozornosti, ovo nebo, odsjaj vode na krajičku ovog ogrtača zadržavaju samo za sebe onu draž stvarnog koju moje zanimanje izdvaja u svijetu. I neću to nijekati. Međutim, time se također može kaniti reći da je sam taj ogrtač univerzalan, da ima svoju zasebnu i dostatnu bit, da pripada svijetu oblika. Tada mi je jasno da se izmijenio tek red ophodnje. Ovaj svijet se ne odražava više u jednom višem univerzumu, već se nebo oblika predstavlja u mnoštvu slika ove zemlje. To za mene ništa ne mijenja. Ne nalazim ovdje sklonost konkretnom niti smisao ljudskog života, već intelektualizam, dosta razularen da bi uopćio samo konkretno.

Uzalud ćemo se čuditi očitom paradoksu koji misao vodi njezinoj vlastitoj negaciji suprotnim putevima krotka razuma i ponosna razuma. Od apstraktna Husserlova do blistava Kierkegaardova boga, razmak nije baš velik. Razum i iracionalno vode istom propovijedanju. To znači da je put zapravo malo važan; volja da se dospije dostatna je za sve. Apstraktni filozof i religiozni filozof polaze od istog nereda i održavaju se u istoj tjeskobi. Međutim, bitno je objasniti. Čežnja je ovdje jača od znanja. Značajno je da je misao ovog vremena istodobno jedna od najviše prožetih filozofijom besmisla svijeta, a i u svojim zaključcima jedna od najviše razdiranih. Ona se ne prestaje kolebati između krajnje racionalizacije stvarnoga želeći ga raskomadati na razume-tipove, i njegove krajnje racionalizacije koja ga želi divinizirati. Ta je razdvojenost, međutim, samo prividna. Potrebno je da se one izmire, i u oba slučaja skok je dostatan za to. Uvijek se pogrešno misli da je pojam razuma jednosmjeran. Uistinu, ma koliko je krut u svojoj ambiciji, taj je pojam jednako promjenjiv kao i drugi. Razum ima posve ljudsko lice, ali se i on umije okrenuti božanskom. Od Plotina koji ga je prvi umio pomiriti s vječnim podnebljem, razum se naučio udaljiti od svojega najmilijeg načela, tj. proturječnosti, da bi uključio u sebe najneobičnije, posve magično, načelo sudjelovanja.* On je oruđe misli, a ne misao sama. Misao jednog čovjeka prije svega je njegova čežnja.

** A. - U to doba razum se morao prilagoditi ili namrijeti. On se prilagođava. S Plotinom, od logičnoga postaje estetičan. Metafora zamjenjuje silogizam.*

B. - Uostalom, nije to jedini Plotinov doprinos fenomenologiji. Cijeli taj stav već je sadržan u ideji tako dragoj aleksandrijskom misliocu - da ne postoji samo ideja o čovjeku, već i ideja o Sokratu.

Kao što je razum umio ublažiti plotinovsku melankoliju, tako je modernoj tjeskobi dao sredstva da se smiri u prisnom dekoru vječnog. Apsurdni duh ima manje izgleda. Svijet za njega nije ni tako racionalan ni toliko iracionalan. On je nerazuman, i samo to. Razum u Husserla naposljetku nema granica. Apsurd, naprotiv, učvršćuje njegove granice, jer razum je nemoćan smiriti njegovu tjeskobu. Kierkegaard, s druge strane, tvrdi da je dostatna jedna jedina granica da ga zaniječemo. Međutim, apsurd ne ide tako daleko. Što se njega tiče, ta granica pogađa samo ambicije razuma. Tema iracionalnog, kao što je shvaćaju egzistencijalisti, jest razum koji se muti i oslobađa niječući se. A apsurd je lucidni razum koji utvrđuje svoje granice.

Na kraju toga teškog puta apsurdni čovjek shvaća svoje prave razloge. Uspoređujući svoj temeljni zahtjev i ono što mu se predlaže, iznenada osjeti da će odustati. U Husserlovu univerzumu svijet se razbistrava pa ona glad za bliskošću do koje je stalo ljudskome srcu postaje nepotrebnom. U Kierkegaardovoj apokalipsi, želja za jasnoćom mora se zatomiti ako se želi zadovoljiti. Nije toliko grijeh znati (što se toga tiče, cijeli je svijet nevin), koliko željeti znati. A to je baš jedini grijeh za koji apsurdni čovjek može osjetiti da istodobno predstavlja i njegovu krivnju i njegovu nedužnost. Nudi mu se rješenje gdje su sve prošle proturječnosti tek polemične igrarije. Međutim, on ih nije tako osjetio. Treba sačuvati njihovu istinu, koja je u tome da ne budu zadovoljene. On ne želi propovijedanja. Moje razmišljanje želi ostati vjerno bjelodanosti koja ga je probudila. Ta bjelodanost jest apsurd. To je onaj razdor između duha koji želi i svijeta koji obmanjuje, moja čežnja za jedinstvom, ovaj raspršeni svijet i proturječnost koja ih spaja. Kierkegaard potiskuje moju čežnju, a Husserl okuplja ovaj svijet. Nije to ono što sam očekivao. Trebalo je živjeti i misliti s tim razdorima, znati treba li prihvatiti ili odbaciti. Ne može biti riječ o tome da prikrijem bjelodano, da ukinem apsurd ukidajući jedan od elemenata njegove jednadžbe. Valja znati možemo li u njemu živjeti, ili logika nalaže da od njega umremo. Ne zanima me filozofijsko samoubojstvo, već naprosto - samoubojstvo. Želim ga očistiti od njegova emocionalnog sadržaja i

spoznati njegovu logiku i njegovu čestitost. Svaki drugi položaj pretpostavlja za apsurdni duh izmotavanje i uzmicanje duha pred onim što duh iznosi na vidjelo. Husserl veli da se pokorava želji da umakne „ukorijenjenoj navici življenja i mišljenja u određenim već dobro znanim i udobnim uvjetima egzistencije", no konačan skok ponovo nam kod njega uspostavlja vječnost i njezinu udobnost. Skok ne znači krajnju pogibelj kako bi to htio Kierkegaard. Pogibelj je, naprotiv, u onom suptilnom trenu koji prethodi skoku. Znati se održati na tom vrtoglavom rubu, to je čestitost, sve je ostalo izgovor. Znam i to da nemoć nikad nije nadahnula tako dirljive akorde poput Kierkegaardovih. Ali, ako nemoć ima svoje mjesto u ravnodušnim krajolicima povijesti, ne može ga naći u razmišljanju čiji zahtjev sada znamo.

Apsurdna sloboda

Sada je glavno učinjeno. Držim nekoliko bjelodanosti od kojih se ne mogu odvojiti. Važno je samo ono što znam, ono što je sigurno, ono što ne mogu nijekati, ono što ne mogu odbaciti. Mogu nijekati sve od onog dijela sebe koji živi od neizvjesnih čežnja, osim te želje za jedinstvom, te gladi za rješenjem, tog zahtjeva za jasnoćom i kohezijom. Mogu sve opovrgnuti u ovom svijetu koji me okružuje, povrjeđuje ili zanosi, osim tog kaosa, tog kralja- slučaja i te božanske istovrijednosti koja se rađa iz anarhije. Ne znam ima li ovaj svijet smisao koji ga nadilazi. Međutim, znam da ne poznam taj smisao i da mi ga je, za sada, nemoguće poznati. Što za mene znači smisao izvan moga života? Mogu razumjeti samo ljudskim pojmovima. Razumijem samo ono što dodirujem, ono što mi se opire. A te dvije pouzdanosti, svoju glad za apsolutnim i jedinstvom i nesvedivost ovog svijeta na jedan racionalni i razboriti princip, znam, opet ne mogu pomiriti. Kakvu drugu istinu mogu priznati a da ne lažem, a da ne umiješam nadu koje nemam i koja ne znači ništa u granicama mojega stanja?

Kad bih bio stablo među drugim stablima, mačak među životinjama, ovaj bi život imao smisla ili, bolje rekavši, taj problem ne bi postojao, jer ja bih bio dio ovog svijeta. Ja bih bio ovaj svijet kojem se sada suprotstavljam cijelom svojom sviješću i svom svojom potrebom za bliskošću. Taj tako beznačajni razum suprotstavlja me svakom stvorenju. Ne mogu ga nijekati jednim potezom pera. Ono što mislim da je istinito, pri tom moram i ostati. Ono što mi izgleda tako očito, pa čak i kad je protiv mene, moram podržavati, A što je temelj toga sukoba, toga loma između svijeta i moga duha ako ne svijest koju o njemu imam? Ako ga, dakle, želim održati, onda to mogu stalnom sviješću, uvijek obnavljanom, uvijek napregnutom. Eto što mi za sada valja upamtiti. U tom se trenu apsurd, koji je istodobno tako jasan a tako se teško zadobiva, vraća u čovjekov život i pronalazi svoju domovinu. U tom trenu duh još može napustiti neplodnu i sušnu cestu svjesna napora. Ona se sada pomalja u svagdašnjem životu, nalazi svijet bezimenog „Nekog", ali se čovjek od sada onamo vraća sa svojom pobunom i svojom pronicljivošću. Zaboravio se nadati. Taj pakao sadašnjice, to je, napokon, njegovo kraljevstvo. Svi problemi ponovo dobivaju svoju oštrinu. Apstraktna bjelodanost povlači se pred lirizmom oblika i boja. Duhovni sukobi utjelovljuju se i nalaze jadno i krasno utočište u ljudskom srcu. Nijedan nije riješen. Ali su svi preobraženi. Hoćemo li umrijeti, izmaknuti skokom, rekonstruirati zgradu ideja i oblika po svojoj mjeri? Hoćemo li, naprotiv, podržati razdiruću i čudesnu okladu apsurda? U tom pogledu, učinimo zadnji napor i izvucimo sve svoje zaključke. Tijelo, nježnost, stvaranje, akcija ljudska plemenitost tada će iznova steći svoja mjesta u ovom besmislenom svijetu. Čovjek će, napokon, u sebi pronaći vino apsurda i kruh ravnodušnosti kojima hrani svoju veličinu.

Inzistirajmo još na metodi: potrebna je upornost. Na određenoj točki svoga puta, apsurdni

čovjek dobiva poticaj. Povijesti ne manjkaju ni religije ni proroci, čak i bez bogova. Od njega se traži da skoči. On može odgovoriti samo da ne razumije dobro, da to nije jasno. On voli raditi baš samo ono što dobro razumije. Uvjeravaju ga da je to grijeh oholosti, ali on ne razumije pojam grijeha; da je na kraju možda pakao, no on nema dosta mašte da bi predočio tu čudnu budućnost; da gubi besmrtni život, ali mu se to pričinja ništavnim. Htjelo bi se od njega da prizna svoju krivicu, a on se osjeća nedužnim. Pravo rekavši, on jedino i osjeća tu svoju nenadomjestivu dužnost. Ona mu sve dopušta. Zato on traži od sebe samoga da živi samo s onim što zna, da se zadovolji onim što jest i da se ne dogodi ništa što nije izvjesno. Odgovara mu se da ništa nije izvjesno. Ali to je bar jedna izvjesnost. Obraća se njoj; on hoće znati je li moguće živjeti bez poticaja.

Sada mogu pristupiti pojmu samoubojstva. Osjetilo se već kakvo mu je rješenje moguće dati. U ovom pitanju problem se obrnuto postavlja. Prije je bilo bitno znati mora li život imati smisla da bi bio proživljen. Ovdje se, naprotiv, pokazuje da će on utoliko bolje biti proživljen ukoliko ne bude imao smisla. Doživjeti jedno iskustvo, jednu sudbinu, znači prihvatiti je potpuno. A ta sudbina za koju znamo da je apsurdna neće se doživjeti ne učinimo li sve da pred sobom održimo taj apsurd koji je svijest otkrila. Nijekati jedan od elemenata suprotnosti, od koje on živi, znači izbjegavati ga. Uništiti svjesnu pobunu, znači zaobići problem. Tema stalne revolucije prenosi se tako na individualno iskustvo. Živjeti, to znači urediti da apsurd živi. Dati mu živjeti, znači ponajprije promatrati ga. Obratno od Euridike, apsurd nastaje samo kada se okrenemo od njega. Jedna od rijetkih smislenih filozofijskih pozicija dakle je pobuna. Ona je vječno sučeljavanje čovjeka i njegove vlastite tame. Ona je zahtjev za nemogućom prozirnošću. Ona dovodi svijet u pitanje u svakom od njegovih trenutaka. Kao što pogibelj pruža čovjeku nenadoknadivu priliku da je razumije, tako i metafizička pobuna rasprostire svijest preko cijeloga iskustva. To je ona stalna prisutnost čovjekova u njemu samome. Ona nije polet, ona je bez nade. Ta pobuna samo je sigurnost u poraznu sudbinu, bez rezignacije koja bi je morala pratiti.

Tu se vidi do koje se točke apsurdno iskustvo udaljava od samoubojstva. Može se povjerovati da samoubojstvo slijedi pobunu. Međutim, to nije točno. Jer ono nije njezin logični rezultat. Zbog pristanka koji pretpostavlja, ono je baš njezina suprotnost. Samoubojstvo je, poput skoka, prihvaćanje na granici. Sve je dovršeno, čovjek stupa u svoju bitnu povijest. Raspoznaje svoju budućnost, svoju jedinu i strašnu budućnost, i u nju se ruši. Na svoj način, samoubojstvo rješava apsurd. Ono ga odvlači u jednaku smrt. Međutim, znam da se apsurd ne može razriješiti da bi se održao. On izmiče samoubojstvu jer je istodobno i svijest o smrti i odbijanje smrti. U krajnjoj točki zadnje misli osuđenika na smrt on je ona uzica na cipeli koju ovaj unatoč svemu opaža, na nekoliko metara, na samom rubu svoga vrtoglavog pada. Osuđenik na smrt baš je suprotnost samoubojstvu.

Ta pobuna daje vrijednost životu. Proširena na cjelokupno trajanje života, vraća mu veličinu. Za čovjeka bez naočnjaka nema ljepšeg prizora od onoga kad se um hvata u koštac sa stvarnošću koja ga nadilazi. Prizor je ljudskog ponosa neusporediv. Sva omalovažavanja neće tu ništa postići. Ta stega koju duh nameće sam sebi, ta potpuno izmišljena volja, to suočenje, posjeduju nešto moćno i jedinstveno. Osiromašiti tu stvarnost čija neljudskost čini čovjekovu veličinu, znači u isti mah osiromašiti njega samoga. Jasno mi je tada zašto me učenja koja mi sve objašnjavaju istodobno slabe. Ona mi skidaju breme vlastita života, a ipak je potrebno da ga ja sam nosim. Na ovom zaokretu ne mogu razumjeti da će jedna skeptična metafizika stupiti u savez s moralom odricanja.

Svijest i pobuna, ta su odbijanja suprotnost odricanju. Sve što je nesvodivo i strastveno u ljudskome srcu potiče ih, naprotiv, svojim životom. Treba da umremo nepomireni, a ne dragovoljno. Samoubojstvo je nepoznavanje. Apsurdni čovjek može samo iscrpiti sve i iscrpiti

sebe. Apsurd je njegova krajnja napetost, ona koju stalno održava jednim osamljenim naporom jer zna da u ovoj svijesti i u ovoj pobuni iz dana u dan pokazuje svoju jedinu istinu koja je izazov. To je prvi zaključak.

Održavam li se u toj uglavljenoj poziciji koja nastoji izvući sve zaključke (i samo njih) što ih neki izloženi pojam povlači, nalazim se tada pred jednim drugim paradoksom. Da bih ostao vjeran toj metodi, nije mi uopće potreban pojam metafizičke slobode. Znati je li čovjek slobodan, mene ne zanima. Mogu iskusiti jedino svoju vlastitu slobodu. O njoj ne mogu imati opće pojmove, već nekoliko jasnih pogleda. Problem „slobode po sebi" nema smisla. Jer on je na posve drugi način svezan s problemom Boga. Znati je li neki čovjek slobodan iziskuje i znanje o tome može li on imati gospodara. Posebna apsurdnost toga problema dolazi odatle što mu sam pojam koji omogućuje problem slobode istodobno oduzima cijeli smisao. Jer pred Bogom manje postoji problem slobode negoli problem zla. Alternativa je poznata: ili mi nismo slobodni i svemogući je Bog odgovoran za zlo, ili smo mi slobodni i odgovorni, ali tada Bog nije svemoćan. Sva cjepidlačenja raznih škola nisu ništa dodala niti oduzela oštrici toga paradoksa.

Stoga se ne mogu izgubiti u egzaltaciji ili jednostavnu određenju nekog pojma koji mi izmiče i gubi smisao od trena kad prelazi okvir mojega individualnog iskustva. Ne mogu shvatiti što može biti sloboda koju bi mi pružilo neko više biće. Izgubio sam smisao za hijerarhiju. O slobodi mogu imati samo shvaćanje zatočenika ili modernog pojedinca u krilu države. Jedina sloboda koju poznam, to je sloboda duha i akcije! Ako apsurd i poništava sve moje izglede na vječnu slobodu, on mi, naprotiv, vraća i uzdiže moju slobodu akcije. To uskraćivanje nade i budućnosti znači uvećavanje čovjekovih mogućnosti.

Prije negoli susretne apsurd, običan čovjek živi sa svojim ciljevima, s brigom o budućnosti ili o opravdanju (u pogledu koga ili čega, to nije pitanje). On procjenjuje svoje izglede, računa na budućnost, na svoju mirovinu ili na rad svojih sinova. Još vjeruje da se u njegovu životu nešto može usmjeriti. Uistinu, on djeluje kao da je slobodan čak i kad sve činjenice same proturječe toj slobodi. Nakon apsurda sve je poljuljano. Ona ideja da „jesam", moj način djelovanja kao da sve ima smisao (premda sam prigodimice govorio da nema smisla), sve se to vrtoglavo opovrgava apsurdnošću moguće smrti. Misliti na sutra, postaviti sebi cilj, imati svoje naklonosti, sve to pretpostavlja vjeru u slobodu, čak ako se kadšto i uvjerimo da je ne osjećamo. Međutim, u ovom trenu dobro znam da ta viša sloboda bivanja koja jedina može biti temelj istini, ne postoji. Smrt je tu poput jedine stvarnosti. Poslije nje, igre su završene. Nisam više slobodan da se održim, nego sam rob, i to rob bez nade u vječnu revoluciju, bez pribjegavanja preziru. A tko može ostati robom bez revolucije i bez prezira? Kakva sloboda, u punom smislu riječi, može postojati bez pouzdanja u vječnost?

Ali apsurdni čovjek istodobno razumije da je do sada bio svezan za taj postulat slobode od čije je iluzije zapravo i živio. U stanovitom smislu, to ga je sputavalo. Dok je zamišljao cilj svojega života, prilagođavao se zahtjevima za postizanje cilja, i postajao robom vlastite slobode. Ne bih primjerice umio raditi drukčije nego kao otac obitelji (ili inženjer, ili vođa naroda, ili niži poštanski činovnik), što se spremam biti. Držim da mogu izabrati da budem to prije negoli nešto drugo. Istina je, mislim to nesvjesno. Međutim, istodobno držim do svojega postulata o mišljenjima onih koji me okružuju, o predrasudama svoje ljudske sredine (drugi su tako sigurni da su slobodni, a to dobro raspoloženje tako je zarazno!). Držali se mi ma koliko daleko od svake predrasude, moralne ili društvene, djelomice smo pod njihovim utjecajem, pa najboljima između njih (postoje dobre i loše predrasude) čak prilagođavamo svoj život. Tako apsurdni čovjek shvaća da uistinu nije bio slobodan. Jasnije govoreći, ovisno o tome koliko se nadam, koliko me uznemiruje istina koja mi je svojstvena i način kako jesam ili kako stvaram, ovisno o tome, napokon, koliko uređujem vlastiti život i koliko time dokazujem da prihvaćam da on ima smisla,

ovisno o tome stvaram pregrade među koje zbijam svoj život. Postupam poput tolikih službenika srca i duha koji izazivaju u meni samo gađenje, a ne rade ništa drugo (to mi je sada posve jasno) nego uzimaju ozbiljno čovjekovu slobodu.

Apsurd mi rasvjetljuje ovo pitanje: ne postoji sutra. Eto odsada razloga moje duboke slobode. Ovdje ću napraviti dvije usporedbe. Mistici najprije nalaze slobodu u tome što se predaju. Poniruć i u svoga boga, pristajući na njegova pravila, oni, sa svoje strane, potajno postaju slobodni. U spontano prihvaćenu ropstvu oni nalaze duboku neovisnost. Ali što znači ta sloboda? Možemo reći da se oni osjećaju slobodnima spram sebe samih i manje slobodnima a više oslobođenim. Posve okrenut prema smrti (ovdje shvaćene kao najbjelodanija apsurdnost), i apsurdni se čovjek tako osjeća oslobođenim od svega onog što nije ta strastvena pozornost koja se kristalizira u njemu. On uživa slobodu spram općih propisa. Ovdje se vidi da ishodišne teme egzistencijalne filozofije imaju svoju posvemašnju vrijednost. Povratak svijesti, bijeg iz svagdašnjeg sna prvi su koraci apsurdne slobode. Ali, to je egzistencijalno propovijedanje kojemu se težilo i, s njim, tom duhovnom skoku koji u osnovi izmiče svijesti. Na isti način (to je moja druga usporedba), antički robovi nisu bili slobodni. Ali oni su poznavali onu slobodu koja se sastoji u tome da se ne osjećamo odgovornima.* Smrt, također, ima patricijske ruke koje razaraju, ali i oslobađaju.

** Ovdje je riječ o usporedbi činjenica, a ne o apologiji smjernosti. Apsurdni je čovjek suprotnost pomirenu čovjeku.*

Strmoglaviti se u tu sigurnost bez dna, osjetiti se od danas dostatno tuđi vlastitu životu da bismo ga uveličali i prošli bez kratkovidnosti zaljubljenog - tu još jest načelo nekog oslobođenja. Ta nova neovisnost ima svoj rok kao i svaka slobodna akcija. Ona ne dobiva mjenicu na vječnost. Ali zamjenjuje iluzije o slobodi koje su se sve zaustavljale u smrti. Božanska raspoloživost osuđenika na smrt pred kojim se u jedno praskozorje otvaraju zatvorska vrata, ona nevjerojatna ravnodušnost prema svemu, osim prema čistu plamenu života, smrt i apsurd ovdje su, osjeća se to dobro, načela jedine razumne slobode: slobode koju ljudsko srce može osjetiti i proživjeti. To je drugi zaključak. Tako apsurdni čovjek nazire jedan plameni i ledeni svijet, proziran i ograničen, svijet gdje ništa nije moguće ali je sve dano, svijet iza kojega je propast i ništavilo. On tada može odlučiti da li da prihvati živjeti u takvu svijetu i da iz njega crpi svoje snage, svoje odbijanje nade i tvrdoglavi dokaz jednog života bez utjehe.

Ali što znači život u jednom takvu svijetu? Ništa drugo, za trenutak, doli ravnodušnost spram budućnosti i strast da se iscrpi sve što je dano. Vjera u smisao života uvijek pretpostavlja skalu vrijednosti, izbor, naše preferencije. Vjera u apsurd, prema našim definicijama, poučava suprotno. Ali to zavrjeđuje da se tu zaustavimo.

Zanima me samo znati može li se živjeti bez poticaja. Ne želim napustiti to područje. Ako mi je dano ovo lice života, mogu li mu se prilagoditi? A pred tom osobitom brigom, vjera u apsurd javlja se kao zamjena kakvoće iskustava količinom. Uvjerim li se da ovaj život nema drugo lice do lica apsurda, iskusim li da sva njegova ravnoteža ovisi o vječnoj suprotnosti između moje svjesne pobune i tame u kojoj se ona trza, prihvatim li da moja sloboda ima smisla samo u odnosu spram svoje ograničene sudbine, tada moram kazati da nije vrijedno najbolje živjeti, već najviše živjeti. Ne moram se pitati je li to prosto ili odvratno, otmjeno ili žalosno. Jedanput zanavijek, ovdje su vrijednosni sudovi uklonjeni u korist činjeničnih sudova. Potrebno je samo izvući zaključke iz onog što mogu vidjeti, a ne upuštati se u nešto što bi bila pretpostavka. Pretpostavim li da tako nije časno živjeti, istinska će mi čestitost tada nalagati da budem nečastan.

Najviše živjeti; u najširem smislu riječi, to životno pravilo ne znači ništa. Valja ga precizirati. Čini mi se, prije svega, da taj količinski pojam nije dosta temeljito ispitan. Jer on može

pokazati veliki dio ljudskog iskustva. Moral nekog čovjeka, njegova skala vrijednosti imaju smisla samo na temelju količine i raznovrsnosti iskustva koje je mogao sakupiti. A uvjeti moderna života nameću većini ljudi istu količinu iskustva i, prema tome, isto duboko iskustvo. Dakako, valja dobro promatrati i spontani udio jedinke, ono što je u njoj „dano". Ali ja ne mogu suditi o tome i, još jedanput, ovdje je moje pravilo zadovoljiti se neposrednom bjelodanošću. Tada vidim da prava narav općeg morala počiva manje na idealnu značenju načela koje ga nadahnjuje negoli u normi jednog iskustva kojemu je moguće izmjeriti veličinu. Forsirajući malo stvari, Grci su imali moral svoje dokolice kao što mi imamo moral svojega osmosatnog dana. Ali, već mnogo ljudi, pa i među najtragičnijim, daje naslutiti da veće iskustvo mijenja tu skalu vrijednosti. Oni nam omogućuju da zamislimo onoga pustolova svakidašnjice koji bi jednostavnom količinom iskustava tukao sve rekorde (hotimice rabim taj športski izraz) i postigao tako svoj vlastiti moral.* Udaljimo se ipak od romantizma i upitajmo se samo što može značiti taj stav za čovjeka koji se odlučio prihvatiti okladu i strogo poštovati ono što drži pravilom igre.

** Količina ponekad stvara kakvoću. Ako vjerujem u najnovije rezultate znanstvene teorije, cijela se materija sastoji od središta energije. Njihova veća ili manja količina stvara njezinu više ili manje posebnu specifičnost. Milijarda iona i jedan ion razlikuju se ne samo količinom već i kakvoćom. Analogiju je lako pronaći i u ljudskom iskustvu.*

Potući sve rekorde znači ponajprije i jedino biti licem u lice sa svijetom što je moguće češće. Kako se to može urediti bez proturječnosti i bez igre riječi? Jer, s jedne strane, apsurd uči da su sva iskustva nevrijedna a, s druge strane, potiče na najveću količinu iskustava. Kako tada ne učiniti poput tolikih ljudi o kojima sam maloprije govorio - izabrati oblik života koji donosi najviše moguće od te ljudske materije, uvesti time jednu skalu vrijednosti koju, s druge strane, nastojimo odbaciti?

Međutim, apsurd i njegov proturječni život i dalje nas uče. Jer pogrešno je misliti da ta količina iskustava ovisi o okolnostima našega života kad ovisi samo o nama. Ovdje valja pojednostavniti. Dvojici ljudi koji žive isti broj godina svijet uvijek osigurava isti zbroj iskustava. Na nama je da budemo svjesni toga. Osjećati svoj život, svoju pobunu, svoju slobodu, i to što je moguće više, to znači živjeti, i to što je moguće više. Tamo gdje vlada lucidnost, skala vrijednosti postaje nekorisnom. Pojednostavimo još malo.Recimo da je jedina zapreka, jedini „promašaj u uspjehu" prerana smrt. Ovdje sugerirani svijet živi samo zbog suprotnosti tom stalnom izuzetku, smrti. Tako nikakva dubina, nikakva emocija, nikakva strast i nikakva žrtva u očima apsurdna čovjeka ne bi mogle (čak kad bi to i želio) izjednačiti četrdesetogodišnji svjesni život i šezdesetogodišnju lucidnost.* Ludost i smrt, to su njegove neizlječive pojave. Čovjek ne izabire. Apsurd i višak života koji on sadrži ne ovise, dakle, o čovjekovoj volji, već o njezinoj suprotnosti - smrti.** Odvagnemo li dobro riječi, u pitanju je jedino sreća. Treba umjeti pristati na to. Dvadeset godina života i iskustava neće se nikada više nadomjestiti.

Nekom neobičnom nedosljednošću u jednog tako upućenog naroda, Grci su željeli da ljudi koji umru mladi budu ljubimci bogova. A to je istina samo ako prihvatimo da ulazak u smiješni svijet bogova znači zanavijek gubljenje najčistije radosti, radosti da se osjeća, i to da se osjeća na ovoj zemlji. Sadašnjica i slijed sadašnjica pred stalno svjesnom dušom ideal su apsurdna čovjeka. Ali, riječ „ideal" ovdje zadržava lažni prizvuk. Nije to čak ni njegov poticaj, već samo treći zaključak njegova razmišljanja. Polazeći od jedne tjeskobne svijesti o neljudskom, razmišljanje o apsurdu vraća se na kraju svojega puta u samo središte strastvenog žara ljudske pobune.***

** Isto razmišljanje o tako različitu pojmu kao što je ideja ništavila. Ona ništa ne dodaje niti*

oduzima stvarnosti. U psihološkom iskustvu ništavila, u razmatranju onoga što će se dogoditi za dvije tisuće godina, naše vlastito ništavilo dobiva pravi smisao. S jednoga stajališta, ništavilo je baš stvoreno od zbira budućih života koji neće biti naši.

*** Volja je ovdje samo posrednica; ona teži održati svijest. Ona osigurava životnu disciplinu, a to je vrijedno pozornosti.*

**** Važna je koherentnost. Ovdje se polazi od prihvaćanja svijeta. Ali, orijentalna misao poučava da se možemo prepustiti istom logičnom naporu ako izaberemo protiv svijeta. To je također legitimno, i ovom ogledu daje perspektivu i granice. Međutim, kad se negacija svijeta provodi s istom strogošću, dospijeva se često (u stanovitim vedantističkim školama) do sličnih rezultata, na primjer, glede ravnodušnosti djela. U jednoj veoma značajnoj knjizi kakva je Izbor, Jean Grenier na taj način utemeljuje istinsku „filozofiju ravnodušnosti".*

Izvlačim tako iz apsurda tri zaključka: svoju pobunu, svoju slobodu i svoju strast. Samom igrom svijesti promećem u životno pravilo ono što je bilo poziv na smrt - i odbacujem samoubojstvo. Poznam, bez sumnje, mukli odjek koji se razliježe našim danima. Ali imam reći samo jednu riječ: a ta je da je on neophodan. Kad Nietzsche piše: „Jasno je da je glavno i na nebu i na zemlji pokoravati se dugo vremena i u istom pravcu: s vremenom, iz toga proistječe nešto zbog čega život ima smisla na ovoj zemlji, kao na primjer vrlina, umjetnost, glazba, ples, razum, duh, nešto što ga preobražava, nešto suptilno, ludo ili božansko", on objašnjava tako pravilo visokog morala. Međutim, on također pokazuje i put apsurdna čovjeka. Pokoravati se žaru, to je ono što je istodobno i najlakše i najteže. Dobro je, međutim, da čovjek, boreći se s teškoćom, kadšto prosuđuje sebe. On jedini i može to učiniti.

„Molitva", veli Alain, „to je kada se noć spusti na misao". „Ali, treba da duh susretne noć", odgovaraju mistici i egzistencijalisti. Dakako, ali ne onu noć koja nastaje pod spuštenim kapcima i samom čovjekovom voljom - neprohodnu i mrklu noć, koju duh stvara da bi se izgubio u njoj. Mora li susresti noć, neka to prije bude noć očaja koji je lucidan, polarna noć, bdjenje duha, noć iz koje će, možda, šiknuti ona bijela i netaknuta jasnoća što ocrtava svaki predmet u svjetlu inteligencije. Na tom stupnju istovrijednost susreće strastveno poimanje. Tada više nije čak pitanje o prosudbi egzistencijalnog skoka. On iznova zauzima svoj položaj u stoljetnoj fresci ljudskih stavova. Za promatrača, ako je svjestan, taj je skok opet apsurdan. Vjerujući da razrješava paradoks, on ga obnavlja u cijelosti. Zbog toga je dirljiv. Zbog toga sve iznova zauzima svoje mjesto i apsurdni se svijet iznova rađa u svome sjaju i svojoj raznovrsnosti.

Ali, loše se zaustaviti, teško se zadovoljiti samo jednim načinom promatranja, lišiti se proturječnosti, možda najsuptilnije od svih duhovnih oblika. Ono što prethodi, samo definira jedan način mišljenja. Sada treba živjeti.

APSURDNI ČOVJEK

Ako Stavrogin vjeruje, on ne vjeruje da vjeruje.
Ako ne vjeruje, on ne vjeruje da ne vjeruje.
DEMONI

„Moje polje", veli Goethe, „jest vrijeme". Eto doista apsurdnih riječi. Što je, zapravo, apsurdni čovjek? To je onaj koji, ne niječući vječnost, ne radi ništa za nju. Ne stoga što bi mu čežnja bila tuđom. Međutim, on više od nje voli svoju hrabrost i svoje rasuđivanje. Prvo ga uči da živi bez poziva i da se zadovoljava onim što ima, drugo ga poučava o njegovim granicama. Uvjeren u svoju ograničenu slobodu, u svoju pobunu bez budućnosti i svoju kratkotrajnu svijest, on slijedi svoju pustolovinu u vremenu svojega života. Tamo je njegovo polje, tamo je njegova akcija koju čuva od svakog suda, osim vlastitog. Jedan viši život ne može mu značiti drugi život. To bi bilo nečasno. Ovdje čak ne govorim o onoj smiješnoj vječnosti koju nazivamo potomstvom. Gospođa Roland prepušta se njegovu sudu. Toj je nepromišljenosti očitana lekcija. Potomstvo rado navodi te riječi, no zaboravlja o njima suditi. Gospođa Roland ostavlja potomstvo ravnodušnim.

Uopće se ne može raspravljati o moralu. Vidio sam ljude kako s mnogo morala loše rade i svakoga dana utvrđujem da čestitosti nisu potrebna pravila. Postoji samo jedan moral koji apsurdni čovjek može dopustiti, onaj koji je nerazlučiv od Boga: onaj koji je propisan iznutra. Ali, on živi baš izvan toga Boga. Kada je riječ o drugim moralnostima (tu, također, podrazumijevam nemoralnost), apsurdni čovjek vidi u njima samo opravdanja, a on nema što opravdavati. Ovdje polazim od načela njegove dužnosti.

Ta je dužnost pogibeljna. „Sve je dopušteno", uzvikuje Ivan Karamazov. Tu se također osjeća apsurd. Ali pod uvjetom da ga ne shvatimo vulgarno. Ne znam jesmo li dobro zamijetili: nije riječ o kriku izbavljenja i radosti, već o gorkoj tvrdnji. Izvjesnost o Bogu koji bi životu dao smisao daleko je privlačnija negoli moć da nekažnjeno činimo zlo. Izbor ne bi bio težak. Ali, izbora nema, i tada počinje gorčina. Apsurd ne izbavlja, on veže. On ne dopušta sve. Sve je dopušteno - ne znači da ništa nije zabranjeno. Apsurd samo izjednačava posljedice tih djela. On ne preporučuje zločin, bilo bi to djetinjasto, već utvrđuje beskorisnost grižnje savjesti. Ako su sva iskustva podjednaka, tada je i iskustvo dužnosti jednako opravdano kao i neko drugo. Čovjek može biti krepostan iz hira.

Svi se morali temelje na ideji da neki čin ima posljedice koje ga opravdavaju ili poništavaju. Duh prožet apsurdom prosuđuje samo da na te posljedice treba gledati vedro. On je spreman platiti. Drukčije rečeno, ako za njega može biti odgovornih, krivaca nema. U najboljem slučaju pristat će koristiti se negdašnjim iskustvom da bi zasnovao svoja buduća djela. Vrijeme će dati vremenu da živi, a život će služiti životu. Na tome polju, istodobno ograničenom i krcatom mogućnostima, sve u njemu samom, osim njegove lucidnosti, čini mu se nepredvidivim. Kakvo bi, dakle, pravilo moglo izaći iz toga nerazumnog reda? Jedina istina koja mu se može učiniti poučnom nije formalna: ona oživljava i razvija se u ljudima. Apsurdni duh, dakle, može na kraju svoga umovanja potražiti ne etička pravila, već razjašnjenja i dah ljudskih života. Sljedećih nekoliko slika baš su takve vrste. One nastavljaju apsurdno razmišljanje, dajući mu stav i svoju toplinu.

Moram li razvijati ideju da neki primjer nije nužno primjer koji valja slijediti (još manje u apsurdnu svijetu), i da te slike ipak nisu i uzori? Osim što je za to potrebna sklonost, čovjek postaje smiješnim, imajući na umu sve razlike, ako prihvati od Rousseaua da valja hodati četveronoške, i

od Nietzschea da valja grubo postupati s majkom. „Valja biti apsurdan", piše moderan pisac, „no ne valja biti lakovjeran". Stavovi kojima ćemo se pozabaviti mogu imati puni smisao samo uzmu li se u obzir njihove suprotnosti. Niži poštanski službenik jednak je osvajaču ako im je svijest zajednička. Sva su iskustva u tom pogledu ista. Ima ih koja služe ili koja štete čovjeku. Služe mu ako je svjestan. U protivnom su bezvrijedna: o čovjekovim porazima ne presuđuju okolnosti, već on sam.

Biram samo one ljude koji teže samo za vlastitim iscrpljenjem ili za koje sam svjestan da se iscrpljuju. U tom ne idem dalje. Za sada kanim govoriti samo o svijetu gdje su misli poput života lišene budućnosti. Sve što nuka čovjeka da radi i da se giba, koristi se nadom. Jedina misao koja nije lažna, jalova je misao. U apsurdnom svijetu vrijednost jednoga pojma ili jednog života mjeri se njihovom neplodnošću.

Donhuanizam

Kad bi bilo dostatno samo voljeti, sve bi bilo odveć jednostavno. Što se više voli, apsurd se sve više učvršćuje. To nije pomanjkanje ljubavi što Don Juana nosi od žene do žene. Smiješno ga je prikazivati kao vidovnjaka u potrazi za potpunom ljubavi. Baš zato što ih voli jednakim zanosom i svaki put svim svojim bićem, mora ponavljati taj dar i to produbljivanje. Zato se svaka nada da će mu priuštiti ono što mu još nijedna nikada nije dala. Međutim, one se uvijek iznova duboko varaju i uspijevaju samo izazvati u njemu potrebu za tim ponavljanjem. „Napokon", uzvikuje jedna od njih, „napokon sam ti pružila ljubav". Hoćemo li se začuditi kada se Don Juan tome nasmije: „Napokon? Ne", veli on, „već samo još jedanput". Zašto bi trebalo voljeti rijetko da bi se jako voljelo?

Je li Don Juan tužan? Nije vjerojatno. Tu ću se teško moći pozvati na kroniku. Onaj smijeh, ona pobjednička drskost, ona ustreptalost i sklonost glumi, sve je to svijetlo i radosno. Svako zdravo biće teži da se množi. Tako i Don Juan. K tome, tužni imaju dva razloga da to budu, ili ne znaju, ili se nadaju. Don Juan zna i ne nada se. On nas podsjeća na umjetnike koji poznaju svoje granice, nikada ih ne prelaze, i u tom ograničenom prostoru gdje se smješta njihov duh imaju svu čudesnu lakoća majstora. I genijalnost je baš u tome: inteligencija koja pozna svoje granice. Sve do granice svoje tjelesne smrti, Don Juan ne zna za tugu. Od trena kada zna, odzvanja njegov smijeh i sve mu se prašta. Bio je tužan dok se nadao. Na usnama te žene danas opet pronalazi gorki i okrepljujući okus jedine znanosti. Gorak? Baš i ne: to neophodno nesavršenstvo daje osjetiti sreću! Velika je zabuna pokušati u Don Juanu vidjeti čovjeka odgojena na „Propovjedniku". Jer za njega je ispraznost još samo nada u drugi život. On to i dokazuje jer ga izigrava prkoseći i samom nebu. Njemu nije svojstveno žaljenje za željom utonulom u nasladi, ta šablona nemoći. To više priliči Faustu koji je dostatno vjerovao u Boga da bi prodao dušu vragu. Za Don Juana stvar je jednostavnija. Molinin „Burlador" na prijetnje paklom uvijek odgovara: „Podaj mi samo dugi rok!" Sve što dolazi poslije smrti nevrijedno je, a kako je dug slijed dana za onoga tko zna da je živ! Faust je tražio ovozemaljska dobra: nesretnik je samo trebao ispružiti ruku. Ne znati razveseliti dušu već znači prodati je. Don Juan, naprotiv, zahtijeva zasićenje. Napusti li neku ženu, ne čini to tek stoga što je više ne želi. Lijepa je žena uvijek poželjna. Čini to stoga što žudi za nekom drugom, a to nije isto.

Ovaj ga život posve zadovoljava, te ništa nije gore nego izgubiti ga. Taj je luđak veliki mudrac. Ali ljudi koji žive od nade teško se prilagođavaju ovom svijetu gdje dobrota ustupa mjesto velikodušnosti, nježnost muškoj šutnji, zajednica osamljenoj hrabrosti. I svatko će reći: „Bio je to

slabić, idealist ili svetac". Valja, doista, poniziti veličinu koja vrijeđa.

Često se ljutimo (ili je to onaj sudionički smijeh koji obezvrjeđuje ono čemu se divi) na Don Juanove besjede i na onu istu rečenicu koja mu služi za sve žene. No, za onoga tko traži količinu užitaka važan je samo uspjeh. Zašto kompliciral već prokušane lozinke? Nitko, ni muškarac ni žena, ne slušaju njih, već samo glas što ih izgovara. One su samo pravilo, konvencija i uljudnost. Izgovorimo ih, zatim ostaje učiniti najvažnije. Don Juan se već priprema za to. Zašto bi sebi postavljao moralni problem? On nije kao Manara od Milosza koji se, želeći postati svecem, izvrgava prokletstvu. Za nj je pakao nešto što se izaziva. Na božanski gnjev on ima samo jedan odgovor, a to je ljudska čast: „Ja sam častan", odgovara on Komturu, „i ispunjavam svoje obećanje jer sam vitez." Ali bi isto tako bila velika pogreška držati ga nemoralnim. U tom pogledu on je „kao i svi ostali": ima moral svoje simpatije ili antipatije. Don Juana možemo dobro shvatiti samo ako imamo u vidu ono što vulgarno simbolizira: obična zavodnika i ženskara. On je običan zavodnik.* S tom razlikom što je svjestan i stoga apsurdan. Zavodnik koji postaje svjestan neće se zbog toga mnogo izmijeniti. Zavođenje je njegov poziv. Mijenja se ili postaje boljim samo u romanima. No, može se reći da se nije ništa promijenilo, a da je ujedno sve promijenjeno. Don Juan ostvaruje etiku količine za razliku od sveca koji teži kakvoći. Ne vjerovati u duboki smisao stvari, svojstvo je apsurdna čovjeka. On razgleda, gomila i briše ona topla ili zadivljena lica. Vrijeme ide s njim. Apsurdni je čovjek onaj koji se ne odjeljuje od vremena. Don Juan ne misli skupljati „zbirku" žena. On iscrpljuje njihov broj, a s njima i svoje životne šanse. Skupljati zbirku žena značilo bi biti sposobnim živjeti od prošlosti. Ali on odbija žaljenje, taj drugi oblik nade. Ne umije gledati portrete.

** U punom smislu i sa svojim manama. U zdravom držanju također ima mana.*

Je li on, prema tome, egoist? Na svoj način, svakako. Ali, i ovdje se moramo razumjeti. Ima onih koji su stvoreni da žive i onih koji su stvoreni da vole. Bar bi Don Juan rado tako kazao. Ali to bi bilo ići kraćim putem, jer on može birati. Jer ljubav o kojoj je ovdje riječ urešena je iluzijama vječnosti. Tome nas uče svi znalci strasti: vječna ljubav postoji samo onda kada je onemogućena. Nema strasti bez borbe. Takva ljubav završava tek u krajnjoj proturječnosti, u smrti. Valja biti Werther ili ništa. I tu postoji nekoliko načina samoubojstva, od kojih je jedan potpuno predavanje i zaborav vlastite osobe. Don Juan, kao i svi ostali, zna da to može biti uzbudljivo. Ali je jedan od rijetkih koji znaju da to nije važno. On isto tako dobro zna da se oni koje velika ljubav udaljava od svakoga osobnog života možda obogaćuju, ali da zasigurno osiromašuju one koje je njihova ljubav odabrala. Majka ili strastveno zaljubljena žena neophodno moraju biti tvrda srca jer se odvratilo od svijeta. Samo jedan osjećaj, samo jedno biće, samo jedno lice, a sve je drugo uništeno. Druga vrsta ljubavi pokreće Don Juana, a ona oslobađa. Ona donosi sva moguća lica svijeta a njezin treptaj potječe iz spoznaje o vlastitoj prolaznosti. Don Juan je izabrao biti ništa.

Njega je važno shvatiti. Mi nazivamo ljubavlju ono što nas spaja s nekim bićima samo zbog zajedničkog načina gledanja, za koje su odgovorne knjige i legende. Međutim, od ljubavi poznajem samo onu smjesu želje, nježnosti i razumijevanja koja me spaja s nekim bićem. Taj spoj nije isti i za neko drugo biće. Nemam pravo nazivati istim imenom sva ta iskustva. To nas oslobađa da upravljamo njima na isti način. Apsurdni čovjek umnožava i dalje ono što ne može ujediniti. Tako on otkriva novi način postojanja koji ga oslobađa bar onoliko koliko oslobađa one koji mu se približe. Plemenita je ljubav samo ona koja zna da je istodobno i prolazna i jedinstvena. Sve te smrti i sva ponovna rođenja stvaraju cjelinu Don Juanova života. Takav je njegov način da daje i da pruža život. Ostavljam da se prosudi može li se govoriti o sebičnosti.

Ovdje mislim na sve one koji bezuvjetno žele da Don Juan bude kažnjen. Ne samo u

drugom životu, već i u ovom ovdje. Mislim na sve one priče, one legende i smijeh nad ostarjelim Don Juanom. Međutim, Don Juan je na to već spreman. Za svjesna čovjeka, starost i ono što ona znači nije iznenađenje. On je baš zato svjestan što ne skriva pred samim sobom užas od nje. U Ateni je postojao hram posvećen starosti. Onamo su vodili djecu. Kad je riječ o Don Juanu, što mu se više smiju, njegov se lik više ističe. Time odbija onu sliku što su mu je pridavali romantičari. Ali kada je taj Don Juan izmučen i bijedan, nitko mu se ne želi smijati. Žalimo ga, hoće li ga samo nebo iskupiti? No nije tako. U svijetu koji Don Juan nazire, smiješno je također zastupljeno. On bi držao normalnim da bude kažnjen. To je pravilo igre. Njegova plemenitost i jest u tome što je prihvatio svako njezino pravilo. Ali on zna da ima pravo i da ne može biti govora o kazni. Sudbina nije kazna.

To je baš njegov zločin i stoga ljudi koji vjeruju u vječnost traže da bude kažnjen. On doseže jednu spoznaju bez iluzija koja niječe sve što oni propovijedaju. Voljeti i imati, osvojiti i iscrpsti, to je njegov način spoznavanja. (Ima smisla u onoj omiljenoj riječi Svetog pisma koja „spoznaju" naziva činom ljubavi). On je njihov najveći neprijatelj po tome što se na njih ne obazire. Jedan kroničar izvješćuje da su pravog „Burladora" ubili franjevci želeći „okončati prijestupe i bezbožnosti Don Juanove, kojemu je rođenje osiguralo nekažnjivost". Zatim su razglasili da ga je nebo pogodilo gromom. Nitko nije imao dokaza o takvu njegovu neobičnu svršetku. No, nitko nije dokazao ni suprotno. Neću se zapitkivati je li to vjerodostojno, ali mogu kazati da je logično.Kanim zadržati samo izraz „rođenje" i poigrati se riječima: življenje mu je osiguralo nedužnost. Samo mu je smrt nametnula grijeh, sada legendaran.

Što drugo znači taj kameni vitez, taj ledeni kip pokrenut da kazni žar i hrabrost koji su se usuditi misliti? Sve moći vječnoga Razuma, poretka, univerzalnog morala, sva tuđa veličina Boga, podložnog srdžbi, sažimaju se u njemu. Taj divovski kamen bez duše simbolizira samo moći koje je Don Juan svagda nijekao. Ali, Komturova misija tu prestaje. Munja i grom mogu se vratiti nestvarnu nebu odakle ih pozvaše. Prava se tragedija odigrava izvan njih. Ne, Don Juana nije usmrtila kamena ruka. Rado vjerujem u legendarni prkos, bezumni smijeh zdrava čovjeka koji izaziva boga što ne postoji. Ali sam nadasve sklon povjerovati da one noći kad je Don Juan čekao kod Ane, Komtur nije došao, i da je bezbožnik, pošto je minula ponoć, morao osjetiti strahovitu gorčinu onih koji su bili u pravu. Još radije prihvaćam priču o njegovu životu, prema kojoj se na kraju sklonio u samostan. Poučna strana priče ne može se držati vjerodostojnom. Kakvo će utočište iskati od Boga? Ali to i te kako dočarava logični svršetak jednoga života posve prožetog apsurdom, surov rasplet jedne egzistencije usmjerene nasladama bez sutrašnjice. Ovdje naslada svršava u askezi. Valja razumjeti da i jedno i drugo mogu biti dva lica jednog te istog lišavanja. Kakvu strašniju sliku poželjeti: čovjek kojega tijelo izdaje te stoga što nije na vrijeme umro, dovršava komediju očekujući kraj licem u lice s bogom kojega ne štuje, služeći ga kao što je služio život, klečeći pred prazninom, ruku pruženih spram nemušta neba za koje zna da je i bez dubine. Vidim Don Juana u ćeliji onih španjolskih samostana izgubljenih na nekom brežuljku. Pa ako što promatra, onda to nisu sablasti prohujalih ljubavi, već možda kroz vrelu puškarnicu motri neku tihu ravnicu Španjolske, predivne i bezdušne zemlje, zemlje u kojoj prepoznaje sebe. Da, na toj sjetnoj i blistavoj slici valja se zaustaviti. Krajnji svršetak, očekivan ali nikada željen, taj krajnji svršetak vrijedan je prezira.

Glumište

„Predstava", veli Hamlet, „eto stupice gdje ću ščepati kraljevu savjest." Ščepati, to je dobro

rečeno. Jer savjest ide hitro ili izmiče. Valja je ščepati u letu, u onom neodredivom trenu kada baca letimičan pogled na samu sebe. Običan čovjek uopće ne voli zastajkivati. Baš naprotiv, sve ga požuruje. Ali ga istodobno ništa ne zanima više od njega samoga, napose od onog što bi mogao biti. Odatle njegova sklonost kazalištu, predstavi, gdje mu se prikazuje toliko sudbina čiju poeziju prima a da ne osjeća njihov čemer. Tu se bar prepoznaje nesvjesni čovjek koji nastavlja žuriti nekoj, tko zna kakvoj nadi. Apsurdni čovjek počinje tamo gdje ovaj završava, gdje duh, prestajući se diviti igri, želi ući u nju. Prodrijeti u sve te živote, iskusiti ih u njihovoj raznorodnosti, baš znači igrati ih. Ne kažem da se glumci općenito pokoravaju tom pozivu, da su oni apsurdni ljudi, već da je njihova sudbina apsurdna sudbina što bi mogla zavesti i privući pronicljivo srce. To je neophodno ustvrditi da bismo ispravno razumjeli ono što slijedi.

Glumac vlada u prolaznom. Od svih slava, zna se, njegova je najkratkotrajnija. Tako se bar veli u razgovoru. Ali, sve su slave efemerne. Sa Sirijusova gledišta, Goetheova djela bit će za deset tisuća godina prašina, a njegovo ime zaboravljeno. Nekoliko će arheologa možda tražiti „svjedočanstva" o našem vremenu. Ta je misao uvijek bila poučna. I razmislimo li dobro o njoj, ona svodi sve naše pobude na duboku plemenitost koju nalazimo u ravnodušnosti. Ona ponajprije usmjerava naše brige premanajsigurnijem, to će reći prema neposrednom. Od svih slava najmanje je varljiva ona koja se živi. Glumac je dakle izabrao nebrojenu slavu, onu koja se može sačuvati i iskusiti. Iz činjenice da sve jednoga dana mora umrijeti, on izvlači najbolji zaključak. Glumac uspijeva ili ne uspijeva. Piscu ostaje nada, čak i kada je nepriznat. On pretpostavlja da će njegova djela svjedočiti o tome što je bio. Glumac će nam ostaviti u najboljem slučaju fotografiju, a ništa od onoga što je sam bio; njegovi pokreti, njegove šutnje, njegov kratki dah ili njegov ljubavni uzdah neće dospjeti do nas. Ne biti poznat, za njega znači ne igrati, a ne igrati, to je stotinu puta umrijeti sa svim bićima koja bi bio oživio ili uskrisio.

Zar je neobično ako nalazimo da je prolazna slava izgrađena na najefemernijem stvaralaštvu? Glumcu su na raspolaganju tri sata da bude Jago ili Alceste, Fedra ili Glocester. U tom kratkom roku on ih oživljava ili usmrćuje na pedeset četvornih metara pozornice. Nikada apsurd nije bio tako dobro ni tako dugo objašnjavan. Kakav bismo mogli poželjeti sažetak koji bi nam više toga otkrio o tim čudesnim životima, tim jedinstvenim i potpunim sudbinama što nastaju i svršavaju se za nekoliko sati, među zidovima? Kad se spusti s pozornice, Sigismund više nije ništa. Dva sata kasnije vidimo ga na večeri u gradu. Možda je baš tada život samo san. Ali poslije Sigismunda dolazi netko drugi. Junaka koji trpi od nesigurnosti zamjenjuje čovjek koji grmi za osvetom. Prelazeći tako stoljeća i duhove, igrajući čovjeka kakav može biti i kakav jest, glumac se priključuje drugom apsurdnom liku, a to je putnik. Poput njega, on nešto iscrpi i prolazi ne zaustavljajući se. On je putnik kroz vrijeme, a najbolji su oni putnici koje progone duše. Ako bi moral količine igdje mogao naći hrane, to bi svakako bilo na toj neobičnoj sceni. U kojoj se mjeri glumac koristi svojim likovima, teško je reći. No to i nije važno. Važno je samo znati do kojega se stupnja poistovjećuje s tim nezamjenjivim životima. Zapravo se događa da ih ponese sa sobom, da oni polako prekorače vrijeme i prostor gdje su rođeni. Oni slijede glumca koji se više ne odvaja lako od onoga što je bio. Događa se da, dižući čašu, čini to kretnjom kojom Hamlet podiže svoj pehar. Ne, nije tako velik razmak što ga dijeli od likova koje oživljava. On tada obilno potvrđuje, svakog mjeseca ili svakog dana, onu tako plodnu istinu što uči da nema granice između onog što čovjek želi biti i onog što jest. On pokazuje do koje točke privid čini bitak, uvijek obuzet željom da što bolje predstavi neki lik. Jer njegova je umjetnost da se neograničeno pretvara, da što dublje uđe u živote koji nisu njegovi. Na kraju njegova truda razjašnjava se njegov poziv: prionuti svim srcem da ne bude ništa ili da bude više njih. Što je tješnji okvir koji mu je dan da ostvari svoj lik, to je neophodniji njegov talent. Za tri sata će umrijeti pod likom koji je sada njegov. Potrebno je da u ta tri sata osjeti i izrazi jednu cijelu izuzetnu sudbinu. To se zove izgubiti se da bi se iznova našao. U

ta tri sata on kroči do konca bezizlazna puta za koji je čovjeku iz partera potreban cijeli život da bi ga prešao.

Kao oponašatelj prolaznoga, glumac se kreće i usavršava samo u prividu. Kazališna konvencija nalaže da se srce izražava i tumači samo pokretima i tijelom - ili glasom koji otkriva dušu koliko i tijelo. Zakon te umjetnosti hoće da sve bude uvećano i da se sve izrazi kroz tijelo. Kad bi na pozornici trebalo voljeti kako se inače voli, služiti se onim nezamjenjivim glasom srca, gledati onako kako se gleda, naš bi jezik ostao nejasan. Ovdje se šutnje moraju čuti. Ljubav podiže ton i sama nepomičnost postaje spektakularnom. Tijelo je kralj. Nije „teatralan" svatko tko takvim želi biti, i ta riječ, nepravedno omalovažavana, obuhvaća čitavu jednu estetiku i čitav jedan moral. Pola ljudskog života protječe u podrazumijevanju, u okretanju glave i u šutnji. Glumac je ovdje uljez. On uklanja čaroliju te okovane duše, i strasti napokon nahrupe na pozornicu. One govore svim kretnjama, žive samo u kricima. Tako glumac stvara svoje likove za predstavu. On ih crta ili oblikuje, uvlači se u njihov zamišljeni oblik i njihovim utvarama daje svoju krv. Govorim o pravom kazalištu, razumije se, o onom koje glumcu pruža priliku da ispuni svoju čistu tjelesnu sudbinu. Pogledajte Shakespearea. U tom kazalištu prvog pokreta baš tjelesne strasti vode igru. One objašnjavaju sve. Bez njih bi se sve srušilo. Nikada kralj Lear ne bi otišao na sastanak koji mu je uglavilo ludilo da nije bilo gruba postupka kojim je prognao Cordeliju i osudio Edgara. Pravo je da se ta tragedija tada odvija u znaku bezumnosti. Duše su izručene demonima i njihovu plesu. Tu je ni manje ni više već četiri luđaka, jedan po zanatu, drugi voljom, a dva posljednja zbog bola: četiri poremećena tijela, četiri neizreciva lika jedne te iste sudbine.

Ni samo ljudsko tijelo nije dostatno. Maska i koturi, šminka koja reducira lice i naglašava njegove bitne elemente, kostim koji pretjerava i pojednostavnjuje, taj svijet sve žrtvuje prividu i stvoren je samo za oko. Nekim apsurdnim čudom, tijelo je još uvijek ono što donosi spoznaju. Posve bih razumio Jaga samo kad bih ga ja igrao. Mogu ga slušati koliko hoću, ali razumijem ga tek u trenutku kad ga vidim. Od apsurdnog lika glumac ima jednoličnost, tu jedinstvenu, upornu siluetu koja je u isti mah neobična i bliska i koju vodi kroz sve svoje junake. I po tome veliko kazališno djelo služi onom jedinstvu tona.* Glumac tu sebi proturječi: isti a ipak tako različit, toliko duša ujedinjenih u jednom tijelu. Međutim, upravo je to apsurdna proturječnost, ta jedinka koja hoće postići sve, proživjeti sve, taj uzaludni pokušaj, ta upornost bez svrhe. Ono što je uvijek proturječno, ujedinjuje se ipak u njemu. On je na mjestu gdje se tijelo i duh spajaju i vežu, kada se duh, umoran od svojih poraza, okreće spram svojega najodanijeg saveznika. „I neka budu blagoslovljeni oni", veli Hamlet, „čiji su krv i razum tako čudno izmiješani međusobno da nisu flauta na kojoj prst sudbine svira na rupicu koja mu se dopada."

** Ovdje mislim na Moliereova Alcestea. Sve je tako jednostavno, tako bjelodano i tako surovo. Alceste protiv Philintea, Celimene protiv Elianthe, svaki lik u apsurdnoj konzekvenciji jednog značaja doveden do kraja, a sam stih, „loš stih", jedva skandiran, kao i jednoličnost značaja.*

Kako da Crkva ne osudi u glumcu sličnu vještinu? U toj umjetnosti ona je odbacivala heretičko umnožavanje duša, neobuzdanost emocija, bludnu želju duha koji ne pristaje proživjeti samo jednu sudbinu i baca se u razne neumjerenosti. Progonila je u njemu onu sklonost prema sadašnjici i onaj Prometejev trijumf koji znače poricanje svega što ona naučava. Vječnost nije igra. Jedan duh dostatno nerazuman da joj pretpostavi glumu izgubio je spas. Između „posvud" i „svagda" nema sporazuma. Stoga to tako podcjenjivano zanimanje može izazvati veliki duhovni sukob. „Ono što je važno", veli Nietzsche, „nije vječni život". Cijela je drama, zapravo, u tom izboru.

Adrienne Lecouvreur na samrtnoj se postelji željela ispovjediti i pričestiti, no nije se htjela odreći svoga zvanja. Stoga je izgubila blagodat ispovijedi. Što je to, zapravo, značilo ako ne odlučiti se za svoju duboku strast a protiv Boga? A ta žena u samrtnu grču, odbijajući zaplakana da se odrekne onoga što je nazivala vlastitom umjetnošću, dala je dokaza o veličini kakvu na sceni nije nikada dosegnula. To je bila njezina najljepša uloga, no i najteža, izabrati između neba i smiješne vjernosti, pretpostaviti sebe vječnosti ili se izgubiti u Bogu, to je vječita tragedija gdje valja ostati na svome mjestu. Glumci onog vremena znali su da će biti izopćeni iz Crkve. Postati glumcem značilo je izabrati pakao. A Crkva je vidjela u njima svoje najgore neprijatelje. Neki se pisci ljute: „Zar Molieru odbiti posljednju pomast!" Međutim, to je bilo opravdano, napose za onoga tko je umro na pozornici i pod šminkom završio život, rasipan u tolike likove. Na njega su se pozivali kao na genija komu je sve oprošteno. Ali, genij ništa ne opravdava, baš stoga što sam to odbija.

Glumac je tada znao koja mu je kazna bila obećana. No, kakva su smisla mogle imati tako neodređene prijetnje spram posljednje kazne koju nam je sam život namijenio? On je tu kaznu unaprijed osjećao i prihvatio u cijelosti. Za glumca, kao i za apsurdna čovjeka, prerana je smrt nepopravljiva. Ništa ne može nadomjestiti onu množinu likova i stoljeća koje bi inače prešao. Ali u svakom slučaju valja umrijeti. Jer glumac je, nema sumnje, posvuda, ali i njega vrijeme odvlači i usmrćuje.

Dostaje malo mašte da se tada osjeti što znači glumčeva sudbina. On stvara i niže svoje likove u vremenu. U vremenu također uči njima vladati. Što je većma živio raznim životima, to se lakše od njih odvaja. Stiže vrijeme kada valja umrijeti na pozornici i u životu. Sve što je proživio nalazi se pred njim. On jasno vidi. Osjeća koliko u toj pustolovini ima mučnoga inenadomjestivog. On zna i sada može umrijeti. Postoje staračke domovi za stare glumce.

Osvajanje

„Ne", veli osvajač, „ne vjerujte da sam se morao odučiti od razmišljanja da bih mogao voljeti akciju. Mogu, naprotiv, savršeno definirati ono što mislim. Jer snažno u to vjerujem i vidim pouzdanim i jasnim pogledom. Ne vjerujte onima koji kažu: 'To znam predobro da bih mogao izraziti'. A ako to ne mogu, to je stoga što ne znaju ili stoga što su se, iz lijenosti, zaustavili na površini.

Ja nemam mnogo mišljenja. Pod kraj života čovjek zamjećuje da je proveo godine kako bi se uvjerio u samo jednu istinu. Ali, samo jedna, ako je jasna, dostatna je da upravlja životom. Što se mene tiče, doista imam ponešto reći o jedinki. O njoj valja grubo zboriti, čak, ako je potrebno, i s odgovarajućim prezirom.

Čovjek je više čovjek po stvarima koje prešućuje, nego po onima koje kaže. Mnoge ću od njih ovdje prešutjeti. Ali čvrsto vjerujem da su svi oni koji su sudili o jedinki, zasnivajući svoj sud, činili to s mnogo manje iskustva od nas. Inteligencija, uzbudljiva inteligencija predosjetila je ono što je trebalo utvrditi. Ali vrijeme, njegove razvaline i njegova krv obasipaju nas bjelodanostima. Drevnim je narodima bilo moguće, čak i onim mlađim, sve do našeg mehaničkog doba, odvagnuti vrline društva i jedinke, istražiti koje od njih mora služiti drugom. Najprije je to bilo moguće zahvaljujući upornoj zabludi u ljudskom srcu po kojoj su bića i došla na svijet da bi služila ili da bi im se služilo. To je bilo moguće još i stoga što ni društvo ni jedinka još nisu pokazali sve svoje vještine.

Vidio sam snažnih duhova kako se dive remek-djelima holandskih slikara, djelima rođenim

u jeku krvavih flandrijskih ratova, vidio kako su ganuti besjedama šleskih mistika koji su se uzdigli iz njedara Tridesetogodišnjeg rata. Vječne vrijednosti ostaju u njihovim očima začuđenim nad svjetovnim metežima. Ali je od tada vrijeme krenulo naprijed. Današnji su slikari lišeni te vedrine. Čak ako u osnovi imaju srce kakvo je potrebno stvaraocu, hoću reći tvrdo srce, ono nije ni od kakve koristi, jer su svi, pa čak i sam svetac, mobilizirani. To sam možda najdublje osjetio. U svakom obliku, pobačenom u grčevima, u svakom potezu, metafori ili molitvi koju je obezglavila oštrica mača, vječnost gubi igru. Svjestan da se ne mogu odijeliti od svoga vremena, naumio sam biti s njim dio jednoga tijela. Toliko uvažavam jedinku samo zato što mi izgleda smiješnom i poniženom. Znajući da nema pobjede, sklon sam porazima, oni ištu cijelu dušu koja ostaje jednakom i u svom porazu kao i u svojim kratkotrajnim pobjedama. Za onoga koji se osjeća solidarnim sa sudbinom ovog svijeta, sraz civilizacija ima nečeg tjeskobnog. Usvojio sam tu tjeskobu kad sam htio odigrati u njoj vlastitu ulogu. Između povijesti i vječnog izabrao sam povijest jer volim izvjesnost. Bar sam siguran u nju, a kako nijekati snagu koja me satire?

Uvijek dođe vrijeme kada valja izabrati između kontemplacije i akcije. To se naziva postati čovjekom. To je razdiranje užasno. Za ponosno srce, međutim, tu ne može biti sredine. Postoji Bog ili vrijeme, ovaj križ ili ovaj mač. Ovaj svijet ima viši smisao koji nadilazi njegove nemire, ili su istiniti samo ti nemiri. Valja živjeti s vremenom i umrijeti s njim, ili ga se osloboditi za jedan viši život. Meni je znano da se može nagoditi, živjeti u vremenu i vjerovati u vječnost. To se zove prihvatiti. No, meni je odvratna ta riječ, ja hoću sve ili ništa. Odaberem li akciju, ne vjerujte da mi je kontemplacija nepoznata zemlja. Ali mi ona ne može dati sve i, lišen vječnog, hoću se svezati za vrijeme. Jer u svoj račun ne kanim upisati ni čežnju ni gorčinu, već želim samo jasno vidjeti. Kažem vam to - sutra ćete biti mobilizirani. Za vas, kao i za mene, to je oslobođenje. Pojedinac ne može ništa, pa ipak može sve. Vi razumijete zašto ga u toj čudesnoj raspoloživosti veličam i uništavam istodobno. Svijet ga mrvi, a ja oslobađam. Ja mu pružam sva njegova prava.

Osvajači znaju da je akcija sama po sebi nekorisna. Samo bi jedna akcija bila korisna, ona koja bi popravila čovjeka i zemlju. Ja neću nikada popraviti ljude. Ali je potrebno raditi 'kao da'. Jer put borbe vodi me u susret ljudskom tijelu. Premda poniženo, ljudsko je tijelo moja jedina sigurnost. Mogu živjeti samo s njim. Stvorenje je moja domovina. Eto zašto sam izabrao taj apsurdni napor bez svrhe. Eto zašto sam za borbu. Već sam kazao da je vrijeme pogodno za to. Do sada je veličina nekog osvajača bila zemljopisne naravi. Mjerila se veličinom osvojenih područja. Nije uzalud riječ promijenila smisao i više ne označava zapovjednika - osvajača. Veličina je promijenila tabor. Ona je u prosvjedu i živi bez budućnosti. To nije opet zbog želje za porazom. Pobjeda bi bila poželjna. Ali, postoji samo jedna pobjeda, a ona je vječna. To je ona koju nikad neću slaviti. Eto kamo težim i za što se hvatam. Pobuna se uvijek ostvaruje protiv bogova, počevši od one Prometejeve, prvog od modernih osvajača. To je čovjekov zahtjev od vlastite sudbine: siromahov je zahtjev puki izgovor. Ali taj duh mogu uhvatiti samo u njegovu povijesnom činu i tamo mu se pridružujem. Nemojte ipak misliti da u tome nalazim zadovoljstva: sučeljen s bitnom proturječnošću, ja podržavam svoju ljudsku proturječnost. Stavljam svoju lucidnost u sredinu onoga što je niječe. Veličam čovjeka pred onim što ga satire, a moja sloboda, moja pobuna i moja strast susreću se tada u toj napetosti, toj pronicljivosti i tom neumjerenom ponavljanju.

Da, čovjek je svoj vlastiti cilj. I to svoj jedini cilj. Želi li biti nešto, onda je to u ovom životu. Sada to bez ostatka znam. Osvajači ponekad govore o pobjedi i nadvladavanju. Ali, to uvijek znači 'nadvladati sebe'. Dobro znate što će to reći. U određenim trenucima svaki se čovjek osjetio ravnim bogu. Tako se bar kaže. Ali to dolazi otud što je munjevito osjetio čudesnu veličinu ljudskoga duha. Osvajači su samo oni među ljudima koji svoju snagu osjećaju dostatno da bi bili sigurni da uvijek žive na tim visinama i s punom sviješću o toj veličini. To je pitanje aritmetike, pitanje o više ili manje. Osvajači mogu najviše. Ali, oni ne mogu više od sama čovjeka kad on to

želi. Stoga oni nikada ne napuštaju ljudsku kušnju, bacajući se najvatrenije u srce revolucija.

Ondje nalaze kljasto stvorenje, ali susreću i jedine vrijednosti koje vole i kojima se dive: čovjeka i njegovu šutnju. To je u isti mah njihovo siromaštvo i njihovo bogatstvo. Za njih postoji samo jedna raskoš, raskoš ljudskih odnosa. Kako ne razumjeti da u ovom ranjivom svijetu sve što je ljudsko, i samo to, dobiva dublji smisao? Napeta lica, ugroženo bratstvo, međusobno ljudsko prijateljstvo, tako snažno i tako nevino, to su istinska bogatstva jer su prolazna. Duh među njima najvećma osjeća svoju moć i svoje granice. To će reći, svoju djelotvornost. Neki su govorili o geniju. Ali, genij, to se olako kaže; meni je draža inteligencija. Valja reći da ona može biti divnom. Ona obasjava *ovu* pustinju i njome vlada. Ona poznaje svoja robovanja i razjašnjava ih. Umrijet će istodobno s tijelom. Ali je znanje njezina sloboda.

Dobro znamo da su sve Crkve protiv nas. Jedno tako napeto srce otima se vječnosti, a sve Crkve, božje ili političke, teže vječnosti. Sreća i hrabrost, plaća ili pravda, za njih su od drugorazredne važnosti. One donose doktrinu i valja je prihvatiti. Ali meni ne trebaju ideje ni vječnost. Istine koje su po mojoj mjeri ruka može dodirnuti. Ne mogu se odijelili od njih. Eto zašto ne možete ništa utemeljiti na meni; ništa od osvajača ne može potrajati, čak ni njegove doktrine.

Na kraju svega, unatoč svemu, jest smrt. To znamo. Znamo također da ona sve okončava. Eto zašto su grozna groblja što pokrivaju Europu i salijeću neke od nas. Uljepšavamo samo ono što volimo, a smrt nam je mrska i umara nas. Nju, također, valja osvojiti. Posljednji Carrara, zatočenik u Padovi, opustjeloj od kuge, opsjednutoj od Mlečana, jurio je urlajući kroz dvorane svoje puste palače: dozivao je vraga i od njega iskao smrt. Bio je to jedan način da je obuzda. I još je jedan znak hrabrosti svojstven Zapadu da je učinio tako strašnim mjesta gdje se smrt drži štovanom. U pobunjenikovu svijetu smrt veliča nepravdu. Ona je najveća zlouporaba.

Drugi su također bez pogađanja izabrali vječno i opovrgnuli iluziju o ovom svijetu. Njihova groblja smiješe se među gomilom cvijeća i ptica. To odgovara osvajaču i pruža mu jasnu predodžbu o onome što je odbacio. On je, naprotiv, izabrao okolinu od crnog lima ili bezimenu raku. Najbolji među ljudima koji su za vječnost, osjećaju katkad da ih obuzima neka strava puna poštovanja i samilosti pred duhovima koji mogu živjeti s takvom predodžbom o svojoj smrti. Ali, ti duhovi ipak izvlače odatle snagu i opravdanje. Naša je sudbina pred nama i sami je izazivamo. Manje ponosom, a više sviješću o svojem beznačajnom položaju. I mi se također kadšto smilimo sami sebi. To je jedina samilost koja nam se čini prihvatljivom: osjećaj koji možda ne razumijete i koji vam se čini nemuževnim. Ipak ga imaju najsmjeliji među nama. Ali mi muževnima nazivamo lucidne i ne želimo snagu koja se dijeli od pronicljivosti."

Recimo još jedanput da te slike ne nameću pouke i ne povlače sudove: to su samo skice. One predstavljaju samo jedan stil života. Ljubavnik, glumac ili pustolov igraju apsurd. Ali, isto tako, ako to žele, mogu igrati nevinoga, službenika ili predsjednika republike. Dostatno je znati i ništa ne skrivati. U talijanskim muzejima nađu se katkad mali naslikani zaslonci koje je svećenik držao pred licima osuđenika kako bi im sakrio gubilište. Skok u svim svojim oblicima, bacanje u božansko ili u vječno, prepuštanje iluzijama svagdašnjice ili ideje, svi ti zaslonci skrivaju apsurd. Ali, ima i djelatnika bez zaslonca, i o njima hoću govoriti.

Izabrao sam krajnje slučajeve. Na tom stupnju, apsurd im pruža kraljevsku moć. Točno je da su to vladari bez kraljevstva. Ali oni imaju tu prednost pred drugima što znaju da su sva kraljevstva iluzorna. Znaju, i u tome je cijela njihova veličina. Uzalud želimo, kada je riječ o njima, zboriti o skrivenoj nesreći ili o pepelu razočaranja. Biti bez nade ne znači očajavati. Zemaljski plamenovi vrijede koliko i nebeski mirisi. Ni ja, ni bilo tko drugi, ne možemo ovdje suditi o njima. Oni ne traže da budu bolji, već pokušavaju biti dosljedni.

Primijenimo li riječ mudrac na čovjeka koji živi od onoga što ima, ne misleći na ono čega nema, tada su oni mudraci. Jedan od njih, osvajač, ali osvajač duha. Don Juan, ali Don Juan

spoznaje, glumac, ali glumac inteligencije, zna to bolje od bilo koga drugog: „Čovjek nimalo ne zaslužuje prednost na zemlji ni na nebu kad je svoju dragu, sitnu ovčju blagost doveo do savršenstva: pa ipak u najboljem slučaju ne prestaje i dalje biti draga, smiješna ovčica s rogovima - i ništa više, čak ako se i ne raspukne od taštine i ako ne izazove sablazan svojim prosudbenim stavovima."

U svakom slučaju, trebalo je vratiti apsurdnom razmišljanju toplije likove. Mašta može tu dodati mnogo drugih, prikovanih za vrijeme i za progonstvo, onih što također umiju živjeti po mjeri jednog svijeta bez budućnosti i bez slabosti. Taj apsurdni svijet bez boga napučuje se tada ljudima koji jasno misle i više se ne nadaju. A još nisam govorio o najapsurdnijoj ličnosti koja se zove - stvaralac.

APSURDNO STVARANJE

Filozofija i roman

Svi ti životi održavani u škrtu zraku apsurda ne bi se mogli održati bez neke duboke i postojane misli koja ih svojom snagom bodri. Dapače, ovdje to može biti samo jedan neobičan osjećaj vjernosti. Viđeni su svjesni ljudi kako u jeku najbesmislenijih ratova ispunjavaju svoju dužnost, ne vjerujući da tako sami sebi proturječe. Jer bilo je važno ništa ne propustiti. Postoji, dakle, metafizička sreća da podrži apsurdnost svijeta. Osvajanje ili gluma, nebrojene ljubavi, apsurdna pobuna, počasti su koje čovjek odaje svome dostojanstvu u borbi gdje je unaprijed poražen.

Treba samo ostati vjeran pravilu borbe. Ta misao može biti dostatna kao hrana duhu: ona je podržavala i podržava cijele civilizacije. Rat se ne niječe. Valja umrijeti ili živjeti u njemu. Tako je i s apsurdom: valja disati s njim; priznati njegove pouke i pronaći njihovu srž. Glede toga, apsurdna radost u pravom smislu, to je stvaranje. „Umjetnost, i samo umjetnost", veli Nietzsche, „imamo umjetnost da ne bismo umrli od istine."

U iskustvu koje pokušavam opisati i predočiti na više načina, nepobitno je da jedna muka izroni tamo gdje druga nestaje. Djetinjasto traženje zaborava i prizivanje zadovoljstva sada nemaju odjeka. Ali, stalna napetost koja održava čovjeka sučelice svijetu, metodično ludilo koje ga gura da sve prihvati, ostavljaju mu jednu drugu groznicu. U tom svijetu djelo je tada jedinstvena prilika da čovjek sačuva svoju svijest i fiksira u njoj doživljaje. Stvarati znači dvaput živjeti. Nesigurna i tjeskobna potraga jednog Prousta, njegova cjepidlačka zbirka cvijeća, tapiserija i tjeskoba, ne znače ništa drugo. Pa ipak, ona nema veći doseg od neprekidna i neodrediva stvaranja kojem se svaki dan u svom životu prepuštaju glumac, osvajač i svi apsurdni ljudi. Svi oni nastoje oponašati, ponavljati i iznova stvoriti stvarnost koja im pripada. Na kraju uvijek poprimamo lice naših istina. Cijela egzistencija, za čovjeka koji ne vjeruje u vječnost, samo je prekomjerna gluma pod obrazinom apsurda. Stvaranje je velika pantomima.

Ti ljudi najprije znaju, a zatim je sav njihov napor u tome da prijeđu, uvećaju i obogate otok bez budućnosti, na koji su se baš iskrcali. Ali najprije valja znati. Jer apsurdno se otkriće podudara s vremenom zastoja, gdje nastaju i potvrđuju se buduće strasti. Čak i ljudi bez Evanđelja imaju svoju Maslinsku goru. Ali se niti na njihovoj ne smije uspavati. Za apsurdna čovjeka nije više važno razjasniti i razriješiti, već iskušati i opisati. Sve počinje s pronicljivom ravnodušnošću

Opisati, to je krajnja težnja apsurdne misli. I znanost također, stigavši do krajnjih granica svojih paradoksa, prestaje predlagati i zaustavlja se da bi promatrala i ocrtala uvijek djevičanski krajolik pojava. Na taj način srce uči da emocija koja nas zanosi pred licima svijeta, ne dolazi iz njegove dubine, već iz njegove raznovrsnosti. Razjašnjenje je beskorisno, no osjećaj ostaje, a s njim i neprekidni pozivi jednoga količinski neiscrpivog svijeta. Razumijemo gdje je mjesto umjetničkog djela.

Ono istodobno označava smrt jednog iskustva i njegovo umnožavanje. Ono je poput jednoličnog i strastvenog ponavljanja tema koje je svijet već uglazbio: tijelo, neiscrpiva slika na zabatu hramova, oblici ili boje, broj ili strah. Nije, dakle, svejedno na kraju pronaći glavne teme ovog ogleda u stvaraoče divnom i djetinjem svijetu. Pogrešno bi bilo vidjeti u tome simbol i držati da se umjetničko djelo može, napokon, promatrali kao pribježište apsurda. Ono je samo apsurdna pojava i treba ga samo opisati. Ono ne nudi oduška duhovnom bolu. Naprotiv, jedno je od obilježja toga bola koje ga odražava u cjelokupnoj čovjekovoj misli. Ali ono prvi put omogućuje duhu da izađe iz sebe sama i stavlja ga nasuprot drugom, ne da bi se tu izgubio, već da bi mu točno

pokazalo bezizlazni put kojim su se svi zaputili. U vremenu apsurdna prosuđivanja, stvaranje slijedi za ravnodušnošću i otkrićem. Ono obilježava točku odakle polijeću apsurdne strasti, a prosuđivanje se zaustavlja. Tako se opravdava njegovo mjesto u ovom ogledu.

Dostatno će biti iznijeti na danju svjetlost neke teme, zajedničke i stvaraocu i misliocu, da bismo u umjetničkom djelu našli sve proturječnosti misli, angažirane u apsurdu. Srodnim inteligencijama zapravo više pridonose zajedničke proturječnosti, negoli identični zaključci. Tako je i s mišlju i sa stvaranjem. Ne moram ni reći da jedna te ista patnja prisiljava čovjeka na te stavove. Oni se stoga u početku podudaraju. Međutim, vidio sam da se u njemu održalo vrlo malo od svih misli koje polaze od apsurda. A po njihovim odstupanjima ili nevjernostima najbolje sam odmjerio ono što je pripadalo samo apsurdu. Ujedno se moram zapitati: je li apsurdno djelo moguće?

Ne može se dosta naglašavati proizvoljnost drevne opreke između umjetnosti i filozofije. Želimo li je shvatiti u odveć preciznom smislu, onda je ona jamačno pogrešna. Kanimo li samo reći da te dvije discipline imaju svaka svoje zasebno podneblje, onda je to bez sumnje točno, ali i neodređeno. Jedini prihvatljivi dokaz nalazio se u proturječnosti koja se pojavljuje između filozofa zatočena *usred* svoga sustava i umjetnika stavljena *ispred* svojeg djela. No, to je vrijedilo za jedan određeni oblik umjetnosti i filozofije koji ovdje držimo sporednim. Ideja umjetnosti odvojene od njezina stvaraoca nije samo staromodna. Ona je lažna. Upozorava se na to da, suprotno od umjetnika, nijedan filozof nikada nije stvorio više sustava. Ali to je točno samo ako nijedan umjetnik nikada nije izrazio više od jedne stvari u raznim oblicima. Trenutna savršenost umjetnosti i nužnost njezina obnavljanja točne su samo na temelju predrasuda. Jer i umjetničko je djelo također konstrukcija, a svatko zna koliko veliki stvaraoci mogu biti jednolični. Umjetnik se u isto ime kao i mislilac angažira i ostvaruje u svom djelu. Ta osmoza pokreće jedan od najvažnijih estetskih problema. Osim toga, ništa nije uzaludnije od tih razdvajanja po metodi i predmetu za onoga koji vjeruje u jedinstvo duhovnoga cilja. Ne postoje granice između disciplina koje čovjek sebi postavlja da bi razumio i volio. One se uzajamno prožimlju i jednaka ih tjeskoba spaja.

Neophodno je to reći odmah u početku. Da bi jedno apsurdno djelo bilo moguće, s njim treba biti združena misao u svom najlucidnijem obliku. Ali se ona mora tu pojaviti samo kao inteligencija koja sređuje. Taj se paradoks tumači prema apsurdu. Umjetničko djelo nastaje tako da se inteligenciji ne dopusti razmišljati o konkretnom. Ono označava trijumf čulnog. Lucidna ga misao pokreće, ali se samim tim činom odriče i sebe same. Ona neće podleći iskušenju da opisanom pridoda dublji smisao za koji zna da je neopravdan. Umjetničko djelo utjelovljuje dramu inteligencije, ali o tome samo posredno pruža dokaze. Apsurdno djelo ište umjetnika svjesna tih mogućnosti i umjetnost u kojoj konkretno znači samo ono što i jest. Ono ne može biti životnom svrhom, smislom ni utjehom. Stvarati ili ne stvarati, to ništa ne mijenja. Apsurdni stvaralac ne drži do svoga djela. Mogao bi ga se i odreći, što kadšto i čini. Jedna je Abesinija dostatna.

Istodobno se u tome može vidjeti jedno estetsko pravilo. Istinsko umjetničko djelo uvijek je po ljudskoj mjeri. Ono u biti kazuje „manje". Postoji neki odnos između ukupnog iskustva umjetnika i djela koje to iskustvo odražava, između *Wilhelma Meistera* i Goetheove zrelosti. Taj je odnos loš kada djelo želi prenijeti cjelokupno iskustvo na čipkasti papir neke objasnidbene književnosti. Taj je odnos dobar kada je djelo samo komad isklesan u iskustvu, dijamantna faseta gdje se unutrašnji sjaj neograničeno skuplja. U prvom slučaju postoji usiljenost i težnja prema vječnom. U drugom, djelo je plodno zbog svega onog neizrečenog iskustva čije se bogatstvo naslućuje. Za apsurdna umjetnika problem je u tome da postigne umijeće življenja koje nadmašuje vještinu. Napokon, veliki umjetnik u tom podneblju prije svega je veoma živ čovjek, podrazumijevamo li ovdje da živjeti znači isto toliko iskusiti koliko i razmišljati. Djelo, dakle, utjelovljuje intelektualnu dramu. Apsurdno djelo zorno pokazuje odricanje misli od njezinih draži i

njezinu pomirenost sa sudbinom da bude samo inteligencija koja pribjegava prividima i prekriva slikama ono što nema svoj razlog. Da je svijet jasan, umjetnosti ne bi bilo.

Ovdje ne govorim o umjetnosti oblika ili boje, gdje vlada samo opis u svojoj veličanstvenoj skromnosti.* Izraz počinje tamo gdje misao završava. Filozofija one mladeži praznih očiju koja puni hramove i muzeje pretočena je u pokrete. Za apsurdna čovjeka ona je poučnija od svih knjižnica. Iz jednog drugog ugla, isto je i s glazbom. Ako je jedna umjetnost lišena pouke, onda je to doista glazba. Ona je odveć bliska matematici da od nje ne bi poprimila i njezinu bezrazložnost. Ta igra duha sa samim sobom prema uglavljenim i odmjerenim zakonima odvija se u zvučnom prostoru koji pripada nama, a onkraj njega titraji se ipak susreću u neljudskom svijetu. Nema čistijeg osjeta. Ti su primjeri odveć laki. Apsurdni čovjek prihvaća te harmonije i oblike kao svoj

** Zanimljivo je uočiti da je najintelektualnije slikarstvo, ono koje nastoji svesti stvarnost na njezine bitne elemente, u krajnjoj liniji samo radost očima. Od svijeta je sačuvalo samo boju.*

No, htio bih govoriti o djelu gdje je težnja za tumačenjem ostala najvećom i gdje se iluzije samo nameću, gdje je zaključak gotovo neizbježan. Želim govoriti o romanesknom stvaranju. Zapitat ću se može li se apsurd održati u njemu.

Misliti prije svega znači željeti stvoriti jedan svijet (ili ograničiti svoj, što je zapravo isto). To znači krenuti od temeljna nesklada što dijeli čovjeka od njegova iskustva da bi se, prema njegovoj čežnji, našlo zajedničko gledište, svijet potkrijepljen razlozima ili rastumačen analogijama koji bi omogućio da se riješi nepodnošljiva razjedinjenost. Filozof je stvaralac, makar to bio i Kant. On ima svoje likove, svoje simbole i svoju tajnu akciju. Ima svoje rasplete. Obrnuto, napredak koji je roman ostvario nad poezijom i esejom, unatoč prividima samo je veća intelektualizacija umjetnosti. Da se razumijemo, radi se nadasve o najvećima. Plodnost i veličina nekoga književnog roda mjere se često prema otpacima koje nalazimo u njemu. Zbog velikog broja loših romana ne smijemo zaboraviti veličinu najboljih. Baš oni nose sa sobom svoje svjetove. Roman ima svoju logiku, svoja razmišljanja, svoju intuiciju i svoje postulate. Ima također i svoje zahtjeve za jasnoćom.*

** Neka se razmisli o tome: to objašnjava najgore romane. Gotovo svi ljudi drže sebe sposobnima misliti i, u stanovitoj mjeri, dobro ili loše, zaista i misle. Veoma malen broj, naprotiv, može se zamisliti pjesnikom ili tvorcem izreka. Ali od trenutka kada je misao prevladala nad stilom, gomila je osvojila roman. Nije tako veliko zlo kad se to kaže. Najbolji su dovedeni do toga da postavljaju više zahtjeve sebi samima, a oni koji su podlegli, i nisu zaslužili preživjeti.*

Klasična suprotnost o kojoj sam maloprije govorio još je manje opravdana u tom posebnom slučaju. Ona je vrijedila u vremenu kada je bilo lako razlučiti filozofiju od njezina tvorca. Danas, kada misao više ne teži univerzalnom, kada bi njezina najbolja povijest bila povijest njezinih pokajanja, mi znamo da se sustav, ako vrijedi, ne odvaja od svoga tvorca. Sama *Etika*, s jednog od svojih gledišta, samo je dugo i strogo povjeravanje. Apstraktna misao ujedinjuje se napokon sa svojim tjelesnim osloncem. A isto se tako i romaneskne igre tijela i strasti malo više sređuju u skladu s prohtjevima jedne vizije svijeta. Više se ne pričaju „priče", stvara se vlastiti svijet. Veliki romanopisci su romanopisci filozofi, to će reći suprotnost piscima s tezom. Tako Balzac, Sade, Melville, Stendhal, Dostojevski, Proust, Malraux, Kafka, da navedemo samo nekolicinu.

Ali baš njihov izbor da radije pišu u slikama negoli da umuju otkriva nam stanovitu misao koja im je zajednička, uvjerena u nekorisnost svakog načela tumačenja i sigurna u poučnu poruku osjetne prividnosti. Oni drže djelo istodobno i svršetkom i početkom. Ono je često ishod jedne

neizražene filozofije, njezino objašnjenje i njezina kruna. Međutim, potpuno je samo s onim što ta filozofija podrazumijeva. Ono, napokon, opravdava inačicu jedne stare teme koja kaže da malo misli udaljava od života, ali da mnogo vodi k njemu. Nesposobna sublimirati stvarno, misao se zaustavlja na njegovu oponašanju. Roman o kojemu je riječ, oruđe je te spoznaje koja je istodobno i relativna i neiscrpna i tako nalik na spoznaju ljubavi. Od ljubavi romaneskno stvaranje ima početno divljenje i plodno preživanje.

To su bar prednosti koje mu u početku priznajem. Ali priznavao sam ih također i onim velikanima ponižene misli o čijim sam samoubojstvima zatim mogao razmišljati. Ono što me uistinu zanima, jest spoznati i opisati snagu koja ih privodi zajedničkom putu obmane. Ista će mi metoda dakle poslužiti i ovdje. To što sam je već primijenio, dopustit će mi da skratim svoje razmišljanje i da ga odmah rezimiram na određenom primjeru. Želim znati može li čovjek, pristajući živjeti bez poticaja, isto tako pristati raditi i stvarati bez poticaja, i koji put vodi tim slobodama. Želim osloboditi svoj svijet od tih utvara i napučiti ga samo opipljivim istinama, čiju prisutnost ne mogu nijekati. Mogu stvarati apsurdno djelo, izabrati stvaralački stav radije nego neki drugi. Ali apsurdni stav, da bi ostao takvim, mora ostati svjestan svoje bezrazložnosti. Jednako je i s djelom. Ako pravila apsurda u njemu nisu poštovana, ako ne tumači raskid i pobunu, ako prinosi žrtve obmanama i potiče nadu, ono više nije bezrazložno. Ne mogu se više odijeliti od njega. Moj život može u njemu naći smisao: to je smiješno. Ono više nije ona vježba ravnodušnosti i strasti što troši sjaj i uzaludnost čovjekova života.

Može li se u stvaranju, gdje je želja za tumačenjem najjača, obuzdati ta želja? Mogu li u fiktivnu svijetu, gdje je svijest o stvarnom svijetu najjača, ostati vjeran apsurdu, a ne prikloniti se želji za zaključivanjem? Toliko se pitanja postavlja u zadnjem nastojanju. Razumjeli smo već što su ona značila. To su zadnje skrupule svijesti koja se plaši napustiti svoju prvu i tešku pouku po cijenu posljednje obmane. Što vrijedi za stvaranje, shvaćeno kao *jedan* od mogućih stavova za čovjeka svjesnog apsurda, vrijedi i za sve životne stilove koji mu se nude. Osvajač ili glumac, stvaralac ili Don Juan mogu smetnuti s uma da njihovo življenje ne može proteći bez svijesti o njegovoj besmislenoj prirodi. Tako se brzo privikavamo. Želimo zaraditi novce da bismo sretno živjeli, i sav trud jednog života, i to najbolji, usredotočuje se na zaradu toga novca. Sreća je zaboravljena, sredstvo je shvaćeno kao cilj. Jednako će i trud osvajača skrenuti iz ambicije koja je bila samo put višem životu. I Don Juan, sa svoje strane, prihvatit će također svoju sudbinu i zadovoljit će se tom egzistencijom čija veličina vrijedi samo po njezinoj pobuni. Za jednoga, to je svijest, za drugog - pobuna, ali u oba slučaja, apsurd je nestao. Ima toliko uporne nade u ljudskome srcu. Najosiromašeniji ljudi ponekad završavaju pristankom na obmanu. To odobravanje nametnuto potrebom za mirom, unutrašnji je brat egzistencijalnog pristanka. Postoje tako bogovi svjetlosti i kumiri od blata. Ali treba pronaći srednji put što vodi čovjekovim licima.

Porazi apsurdna zahtjeva dosad su nas najbolje naučili tome što je on. Na isti način, da bismo bili obaviješteni, bit će dostatno opaziti da romaneskno stvaranje može pružiti istu dvosmislenost kao i neke filozofije. Mogu, dakle, izabrati za svoje objašnjenje djelo gdje je na okupu sve što označava svijest o apsurdu, čija je polazna točka jasna a podneblje lucidno.

Poučit će nas njegove posljedice. Nije li apsurd u njemu poštovan, znat ćemo kojim se prečacem uvlači obmana. Jedan precizni primjer, tema, stvaraočeva vjernost, bit će nam tada dostatni. Riječ je o istoj analizi koja je već potanje izvršena.

Ispitivat ću jednu omiljenu temu Dostojevskog. Mogao bih jednako dobro izučavati i druga djela.* Ali, ovim se djelom problem neposredno obrađuje u smislu veličine i emocije, kao i u pogledu egzistencijalnih misli o kojima je bilo govora. Taj paralelizam dobro služi mojemu predmetu.

** Malrauxova, na primjer. Ali bi tu valjalo raspravljali istodobno i o društvenom problemu koji apsurdna misao zapravo ne može izbjeći (premda mu može predložiti više rješenja, i to veoma različitih). Valja se ipak ograničiti.*

Kirilov

Svi se junaci Dostojevskog pitaju o smislu života. Po tome su moderni: oni se ne boje smiješnog. Moderni senzibilitet od klasičnog senzibiliteta dijeli to što se ovaj hrani moralnim, a onaj metafizičkim problemima. U romanima Dostojevskog pitanje je postavljeno s takvom žestinom da obvezuje samo na krajnja rješenja. Egzistencija je lažna *ili* je vječna. Da se Dostojevski zadovoljio takvim ispitivanjem, bio bi filozof. Ali on tumači posljedice koje te duhovne igre mogu imati u ljudskom životu, i po tome je umjetnik. Među tim posljedicama, on se zaustavlja na zadnjoj, na onoj koju sam, u *Dnevniku jednog pisca*, naziva logičnim samoubojstvom. U izdanjima od prosinca 1876. on zapravo zamišlja opravdanje „logična samoubojstva". Uvjeren da je ljudska egzistencija savršena apsurdnost za onoga tko ne vjeruje u besmrtnost, očajnik dolazi do sljedećih zaključaka:

„Budući da mi je na moja pitanja glede sreće odgovoreno, posredstvom moje svijesti, da mogu biti sretan samo u skladu s velikom cjelinom koju ne razumijem i koju nikad i neću moći razumjeti, očito je...

... Budući da, napokon, u ovom slijedu stvari, preuzimam istodobno ulogu tužitelja i svjedoka, optuženog i suca, i budući da držim da je ova komedija od strane prirode savršeno besmislena i da je s moje strane čak uvredljivo prihvatiti da je igram...

... U svojem neporecivom svojstvu tužitelja i svjedoka, optuženoga i suca, osuđujem ovu prirodu koja me, s tako besramnom bezobzirnošću, donijela na svijet za patnju - osuđujem je da bude uništena sa mnom."

U tom položaju još ima i malo humora. Taj se samoubojica ubija jer je, na metafizičkom planu, rasrđen. U stanovitom smislu, on se sveti. To je način da dokaže „da ga neće imati". Zna se, međutim, da se ta ista tema utjelovljuje, ali s najljepšom širinom, u Kirilova, lika iz *Demona*, koji je i sam također pristaša logičnog samoubojstva. Inženjer Kirilov izjavljuje negdje da želi oduzeti sebi život stoga što „je to njegova ideja". Razumije se da valja uzeti riječ u pravom smislu. Zbog jedne ideje, zbog jedne misli, on se sprema na smrt. To je uzvišeno samoubojstvo. Postupno kroz sve prizore gdje se Kirilovljeva maska malo-pomalo otkriva, predočena nam je smrtonosna misao koja ga potiče. Inženjer se, naime, iznova vraća razmišljanjima iz *Dnevnika*. Osjeća da je Bog neophodan i da svakako mora postojati. No, on zna da ne postoji i da ne može postojati. „Kako ne razumiješ", uzvikuje on. „da je to dostatan razlog za samoubojstvo?" Taj stav povlači u njega neke od apsurdnih posljedica. Iz ravnodušnosti pristaje da se njegovo samoubojstvo upotrijebi u korist stvari koju prezire. „Noćas sam zaključio da mi je to svejedno". On napokon priprema svoj čin s pomiješanim osjećajem pobune i slobode. „Ubit ću se da potvrdim svoju nepokornost, svoju novu i strašnu slobodu." Ne radi se više o osveti, već o pobuni. Kirilov je, dakle, apsurdni lik, s tim ipak bitnim ograničenjem da se ubija. Međutim, on sam objašnjava tu proturječnost, i to na taj način što otkriva istodobno apsurdnu tajnu u svoj njezinoj čistoći. Svojoj smrtonosnoj logici on uistinu dodaje neobičnu ambiciju koja otvara svu perspektivu toga lika: želi se ubiti da bi postao bog.

Razmišljanje je klasično jasno. Ako nema Boga, Kirilov je bog. Ako bog ne postoji,

Kirilov se mora ubiti. Kirilov se, dakle, mora ubiti da bi postao bog. Ta je logika apsurdna, ali je kao takva i potrebna. Zanimljivo je međutim dati smisao tom božanstvu spuštenom na zemlju. To iziskuje tumačenje pretpostavke: „Ako Bog ne postoji, ja sam Bog", koja još ostaje prilično nejasnom. Važno je, prije svega, zamijetiti da je čovjek koji pokazuje taj besmisleni zahtjev čovjek ovoga svijeta. On vježba svako jutro kako bi održao zdravlje. Ganut je videći Šatovljevu radost kad pronađe ženu. Na nekom papiru koji je pronađen nakon njegove smrti, on želi nacrtati lik koji „njima" plazi jezik. Djetinjast je i razdražljiv, strastven, melodičan i osjetljiv. Od nadčovjeka ima samo logiku i fiksnu ideju, od čovjeka cijeli registar. Ipak sam smireno govori svome božanstvu. On nije lud, ili je onda lud Dostojevski. Ne potiče ga, dakle, megalomanska iluzija. A uzeti riječi u njihovu pravom smislu ovaj put bi bilo smiješno.

Kirilov nam sam pomaže da to bolje razumijemo. Na jedno Stavroginovo pitanje objašnjava da ne govori o bogu-čovjeku. Moglo bi se pomisliti da mu je stalo da se razlikuje od Krista. Ali je zapravo riječ o tome da ga pripoji sebi. Kirilov, naime, zamišlja na trenutak da se Isus umirući *nije našao u raju*. Tada je spoznao da je njegova muka bila beskorisna. „Prirodni su zakoni", veli inženjer, „učinili da Krist živi usred laži i da umre za laž." Samo u tom smislu Isus dobro utjelovljuje cijelu ljudsku dramu. On je čovjek-savršenstvo, jer je ostvario najapsurdniji život. On nije Bog-čovjek, već čovjek-bog. Svatko od nas, poput njega, može biti raspet i prevaren, što u stanovitoj mjeri doista i jest.

Božanstvo o kojem je riječ posve je, dakle, ovozemaljsko. „Tri sam godine", veli Kirilov, „tražio atribut svoga božanstva i pronašao sam ga. Atribut moga božanstva jest neovisnost". Sada otkrivamo smisao kirilovske pretpostavke: „Ako nema Boga, ja sam bog." Postati bogom, to znači samo biti slobodan na ovoj zemlji, ne služiti besmrtnom biću. To nadasve znači, razumije se, snositi sve posljedice te bolne neovisnosti. Ako Bog postoji, sve ovisi o njemu i mi ništa ne možemo protiv njegove volje. Ako ga nema, sve ovisi o nama. Za Kirilova, kao i za Nietzschea, ubiti Boga znači sam postali bogom - to znači već na ovoj zemlji ostvariti vječni život o kojem govori Evanđelje.*

** „Stavrogin: - Vi vjerujete u vječni život na drugom svijetu? - Kirilov: - Ne, već u vječni život na ovom."*

No, ako je taj metafizički zločin dostatan za čovjekovo ispunjenje, zašto mu valja pridodati i samoubojstvo? Zašto se ubiti, napustiti ovaj svijet, nakon što smo zadobili slobodu? To je proturječno. Kirilov to dobro zna jer dodaje: „Ako to osjećaš, ti si car i daleko od toga da se ubiješ, živjet ćeš na vrhuncu slave." Ali ljudi to ne znaju. Oni „to" ne osjećaju. Kao i u Prometejevo doba, oni u sebi gaje slijepe nade.* Njima je potrebno pokazati put, oni ne mogu bez propovijedi. Kirilov se, dakle, mora ubiti zbog ljubavi prema čovječanstvu. Mora svojoj braći pokazati kraljevski i mukotrpni put na kojem će on biti prvi. To je pedagoško samoubojstvo. Kirilov se dakle žrtvuje. No bude li raspet, neće biti prevaren. Ostaje čovjek-bog, uvjeren u smrt bez budućnosti, prožet evanđeoskom sjetom. „Ja sam nesretan", veli on, „jer sam primoran potvrditi svoju slobodu." Ali, kad on umre, a ljudi napokon budu prosvijećeni, ova će zemlja biti napučena carevima i obasjana ljudskom slavom. Kirilovljev pucanj iz pištolja bit će znak za posljednju pobunu. Ne prisiljava ga, dakle, na smrt očaj, već ljubav bližnjega spram sebe sama. Prije negoli u krvi završi jednu neizrecivu pustolovinu duha, Kirilov ima riječ jednako staru kao i ljudska patnja: „Sve je dobro".

** „Čovjek je izmislio Boga da se ne ubije. Eto sažetka sveobuhvatne povijesti do ovoga trenutka."*

U Dostojevskog je, dakle, tema samoubojstva svakako apsurdna. Zabilježimo samo prije negoli krenemo dalje da Kirilov izbija i u drugim likovima koji navode nove apsurdne teme. Stavrogin i Ivan Karamazov ostvaruju u praktičnom životu apsurdne istine. Oni su baš ti koje Kirilovljeva smrt oslobađa. Oni pokušavaju biti carevima. Stavrogin vodi „ironičan" život, zna se dobro kakav. On izaziva mržnju oko sebe. A ipak, ključna misao toga lika nalazi se u njegovu oproštajnom pismu: „Nisam mogao ništa mrzili". On je car ravnodušnosti. I Ivan je to također kad se neće odreći kraljevskih moći duha. Onima koji, poput njegova brata, svojim životom dokazuju da se valja poniziti da bi vjerovali, on bi mogao odgovoriti da je taj položaj nedostojan. Njegova ključna riječ „Sve je dopušteno" nosi prizvuk primjerene tuge. Dakako, kao i Nietzsche, najslavniji među bogoubojicama, i on završava u ludilu. No to je opasnost kojoj se valja izvrgnuti, a pred tim tragičnim svršecima bitan je čin apsurdna duha zapitati: „Što to dokazuje?"

Tako romani, poput *Dnevnika*, postavljaju apsurdno pitanje. Oni uspostavljaju logiku sve do smrti, zanos, „strašnu" slobodu, carsku slavu koja je postala ljudskom. Sve je dobro, sve je dopušteno i ništa nije ružno: to su apsurdni sudovi. No, kakva li čudna stvaranja gdje nam se ta bića od vatre i leda pričinjaju tako bliskima! Strastveni svijet ravnodušja koji bruji u njihovim srcima ne čini nam se ni po čemu nakaradnim. U njemu nalazimo svoje svagdašnje tjeskobe. I bez sumnje nitko nije umio poput Dostojevskoga dati apsurdnu svijetu tako bliske i tako mučne draži. Ipak, kakav je njegov zaključak? Dva navoda pokazat će posvemašnji metafizički preokret koji vodi pisca novim otkrićima. Budući da je razmišljanje logičnog samoubojice izazvalo neke prosvjede kritičara, Dostojevski u sljedećim svescima *Dnevnika* razvija svoj stav i zaključuje ovako: „Ako je vjera u besmrtnost tako potrebna ljudskom biću (da ono bez nje dolazi do samoubojstva), tada je ona normalno stanje čovječanstva. Budući da je tako, besmrtnost ljudske duše postoji bez ikakve sumnje." S druge strane, na zadnjim stranicama svoga posljednjega romana, na kraju te divovske borbe s Bogom, djeca pitaju Aljošu: „Karamazove, je li istina ono što kaže vjera da ćemo uskrsnuti od mrtvih i da ćemo iznova vidjeti jedni druge?" A Aljoša odgovara: „Svakako ćemo se iznova vidjeti i veselo ćemo prepričavati sve što se zbilo."

Tako su Kirilov, Stavrogin i Ivan pobijeđeni. *Karamazovi* odgovaraju *Demonima*. A radi se svakako o jednom zaključku. Aljošin slučaj nije dvosmislen kao slučaj kneza Miškina. Ovaj bolestan živi u vječnoj sadašnjici, iznijansiranoj osmijesima i ravnodušjem, i to blaženo stanje moglo bi biti vječni život o kojem zbori knez. Naprotiv, Aljoša to lijepo veli: „Mi ćemo se iznova naći". Nije više pitanje samoubojstva i ludila. Zašto, za onoga tko je siguran u besmrtnost i u njezine radosti? Čovjek mijenja svoje božanstvo za sreću. „Veselo ćemo prepričavati sve što se zbilo." I ako je Kirilovljev pištolj opalio negdje u Rusiji, ali je svijet nastavio sanjati o svojim slijepim nadama. Ljudi nisu razumjeli „to".

Ne govori nam, dakle, apsurdni romanopisac, već egzistencijalni romanopisac. I opet je skok potresan i daje veličinu umjetnosti koja ga nadahnjuje. To je dirljiv pristup, stvoren od sumnji, nepouzdan i vatren. Govoreći o *Karamazovima*, Dostojevski je pisao: „Glavno pitanje koje će u svim dijelovima ove knjige biti razmatrano jest ono zbog kojega sam, svjesno ili nesvjesno, patio cijeli život: postojanje Boga". Teško je povjerovati da bi jedan roman bio dostatan da patnju cijeloga života preobrazi u radosnu sigurnost. Jedan komentator* primjećuje s punim pravom: Dostojevski ima nešto zajedničko s Ivanom - a afirmativna poglavlja *Karamazovih* tražila su od njega tri mjeseca napora, dok je ono što je nazivao „bogohuljenjima" napisao u zanosu za tri tjedna. Nema nijednog od njegovih likova koji ne nosi u tijelu to što ga razdražuje, ili koji ne traži lijeka u senzaciji ili u nemoralnosti.** U svakom slučaju, ostanimo na toj sumnji. Eto djela gdje možemo, u polutami koja je jasnija od danje svjetlosti, razumjeti borbu čovjeka protiv njegovih nada. Stigavši do kraja, stvaralac odabire protiv svojih ličnosti. Ta nam proturječnost tako pruža mogućnost da unesemo jednu nijansu. Ne radi se ovdje o apsurdnu djelu, već o djelu koje postavlja

apsurdni problem.

** Boris Schiozer.*

*** Zanimljiva i oštroumna Gideova primjedba: gotovo su svi junaci Dostojevskog poligamni.*

Odgovor Dostojevskog jest poniženje, „sram", kako kaže Stavrogin. Apsurdno djelo naprotiv ne daje odgovor, u tome je sva razlika. Imajmo to na umu da bismo završili: apsurdu u tom djelu ne proturječi njegov kršćanski značaj, već nagovještaj budućeg života. Može se biti kršćanin i biti apsurdan. Postoje primjeri kršćana koji ne vjeruju u budući život. Što se tiče umjetničkog djela, bilo bi moguće precizirati jedan od smjerova apsurdne analize koju smo mogli predosjetiti na prethodnim stranicama. Ona nas vodi proglašavanju „apsurdnosti Evanđelja". Ona tumači ideju plodnu posljedicama da uvjerenja ne sprječavaju nevjerovanje. Vidi se dobro, naprotiv, da je pisac *Demona*, kojemu su ti putevi dobro poznati, na kraju pošao posve drukčijim putem. Neočekivani odgovor stvaraoca vlastitim likovima, Dostojevskog Kirilovu, može se zapravo ovako sažeti: egzistencija je lažna i vječna.

Stvaranje bez sutrašnjice

Zamjećujem ovdje da se nada ne može izbjeći zanavijek i da može spopasti čak i one koji su je se željeli osloboditi. To me zanima u djelima o kojima je bilo riječi do sada. Mogao bih, bar po slijedu stvaranja, nabrojiti neka uistinu apsurdna djela.* Ali je svemu potreban početak. Predmet ovoga istraživanja jest stanovita vjernost. Crkva je bila tako surova spram heretika samo zato što je držala da nema ljućeg neprijatelja od zabludjela djeteta. Ali povijest gnostičkih smionosti i ustrajnost manihejskih pravaca učinile su više za izgradnju ortodoksne dogme negoli sve molitve. Uz odgovarajuće razlike, tako je i kod apsurda. Njegov put prepoznajemo otkrivajući staze koje se od njega udaljavaju. Na samom kraju apsurdnog razmišljanja, u jednom od stavova koje nameće njegova logika, nije nam svejedno hoćemo li pronaći nadu, ponovo uvedenu pod jednim od njegovih najpatetičnijih lica. To pokazuje teškoću apsurdne askeze. No to, nadasve, pokazuje nužnost neprekidno sačuvane svijesti, i ulazi u opći okvir ovog ogleda.

** Melvilleov Moby Dick, na primjer.*

Ali, ako još nije riječ o nabrajanju apsurdnih djela, možemo bar donijeti zaključak o stvaralačkom stavu, jednom od onih koji mogu upotpuniti apsurdnu egzistenciju. Samo negativna misao može tako dobro poslužiti umjetnosti. Njezini mračni i ponižavani poduhvati jednako su potrebni za razumijevanje jednog velikog djela kao što je crno potrebno bijelom. Raditi i stvarati „ni za što", praviti kipove od gline, znati da je vlastito stvaranje bez budućnosti, vidjeti svoje djelo uništeno u jednom danu, s dubokom sviješću da, u osnovi, to nije važnije od stvaranja za stoljeća, to je mukotrpna mudrost koju dopušta apsurdna misao. Obavljati usporedno te dvije zadaće, nijekati s jedne strane i veličati s druge strane, to je put što se otvara pred apsurdnim stvaraocem. On mora svoje boje darovati praznini.

To vodi posebnom shvaćanju umjetničkog djela. Veoma često promatra se djelo nekog stvaraoca kao slijed osamljenih svjedočanstava. Miješamo tada umjetnika s Melvilleov Moby Dick, na primjer. piskaralom. Duboka je misao u stalnom nastajanju, preuzima životno iskustvo i

oblikuje se po njemu. Jednako se i jedinstveno stvaranje nekog čovjeka učvršćuje u njegovim uzastopnim i mnogobrojnim licima, a to su njegova djela. Jedna dopunjuju druga, popravljaju ih ili ih dostižu, a također i proturječe jedna drugima. Ako nešto dovršava stvaranje, onda to nije pobjednički i iluzorni povik zaslijepljena umjetnika: „Rekao sam sve", već stvaraočeva smrt koja zaključuje njegovo iskustvo i knjigu njegova genija.

Taj napor i ta nadljudska svijest ne pokazuju se nužno čitatelju. U ljudskom stvaranju nema tajne. Volja stvara to čudo. Ali ipak nema istinskog stvaranja bez tajne. Bez sumnje niz djela može biti samo niz približnih određenja jedne te iste misli. Ali, može se zamisliti neka druga vrsta stvaralaca koji bi postupali na temelju jukstapozicije. Njihova djela mogu nam se činiti kao da nemaju sveze između sebe. Ona su u stanovitom smislu proturječna. Međutim, smještena u cjelinu, ona ponovo stječu svoj red. Tako dobivaju svoj konačni smisao baš od smrti. Najjasniju svjetlost primaju od samog života svojega pisca. U tom trenu, slijed njegovih djela samo je zbirka poraza. No ako svi ti porazi jednako odjekuju, stvaralac je znao ponoviti sliku svojega života, omogućivši da odjekne jalova tajna koja je u njemu.

Napor za dominacijom ovdje je znatan. No ljudska inteligencija može dostajati i za mnogo više. Ona će pokazati samo voljni aspekt stvaranja. Na drugom mjestu istaknuo sam da ljudska volja nema drugog cilja osim održati svijest. Ali, to ne može ići bez discipline. Od svih škola strpljivosti i lucidnosti, najdjelotvornija je stvaranje. Ono je također uzbudljivo svjedočanstvo jedinoga dostojanstva: tvrdokorna pobuna protiv njegova stanja, ustrajanje u naporu koji se drži jalovim. Ono iziskuje svagdašnji napor, vlast nad sobom, točnu prosudbu granica istinitog, mjeru i snagu. Ono predstavlja askezu. Sve to „ni za što", da bi se ponavljalo i tapkalo. No možda je veliko umjetničko djelo manje važno po sebi negoli po iskušenju koje traži od čovjeka i po prigodi koju mu pruža da svlada svoje utvare i da se večma približi svojoj goloj stvarnosti.

Ne zavaravajmo se estetikom. Ne zagovaram ovdje strpljivo obavještavanje, neprekidno i jalovo tumačenje jedne teze. Baš naprotiv, ako sam se jasno izrazio. Roman s tezom, djelo koje dokazuje, najomraženije od svih, djelo je koje se najčešće nadahnjuje *zadovoljnom* mišlju. Ono otkriva istinu koju vjeruje da zadržava. Ali tu se pokreću ideje, a ideje su protivno od misli. Takvi su stvaraoci sramežljivi filozofi. Oni o kojima zborim ili oni koje zamišljam, naprotiv, svjesni su mislioci. Na određenom stupnju gdje se misao vraća na sebe samu, oni izrađuju predodžbe svojih djela kao jasne simbole ograničene, smrtne i buntovne misli.

One možda i dokazuju nešto. Ali te dokaze romansijeri više daju sebi negoli ih pružaju drugima. Bitno je da trijumfiraju u konkretnom i da je u tome njihova veličina. Taj posve tjelesni trijumf pripravila im je misao u kojoj su apstraktne snage bile ponižene. Kad posve to budu tijelo u tom trenu učini da stvaranje zablista svim svojim apsurdnim sjajem. Baš ironične filozofije stvaraju strastvena djela.

Svaka misao koja odbacuje jedinstvo veliča raznovrsnost. A raznovrsnost je mjesto umjetnosti. Jedina misao koja oslobađa duh jest ona koja ga ostavlja samoga, sigurnog u njegove granice i u njegov bliski svršetak. Njega ne privlači nijedna doktrina. On očekuje sazrijevanje djela i života. Razdvojeno od njega, djelo će omogućiti da se još jedanput čuje jedva zaglušen glas duše, zanavijek oslobođene nade. Ili se od njega neće čuti ništa ako se stvaralac, umoran od igre, želi udaljiti. To je isto.

Od apsurdna stvaranja tako ištem ono što sam zahtijevao od misli: pobunu, slobodu i raznovrsnost. Ono će tada iskazati svoju duboku beskorisnost. U tom svagdašnjem naporu gdje se inteligencija i strast miješaju i prenose, apsurdni čovjek otkriva disciplinu koja će činiti bit njegovih snaga. Marljivost koja je tu potrebna, upornost i pronicljivost pridružuju se tako osvajačkom stavu. Stvarati, to napokon znači dati neki oblik svojoj sudbini. Sve te likove njihovo djelo određuje bar toliko koliko oni određuju njega. Glumac nas je tome naučio: nema granice

između izgledati i biti.

Ponovimo. Ništa od svega toga nema stvarnog smisla. Na putu te slobode valja napraviti još jedan korak naprijed. Zadnji napor za bliske duhove stvaraoca i osvajača jest da se umiju osloboditi svojih poduhvata: priznati da djelo samo, bilo da je to osvajanje, ljubav ili stvaranje, može i ne biti; doživjeti tako posvemašnju beskorisnost svakoga pojedinačnog života. To im čak pruža više lakoće u ostvarenju toga djela, kao da ih je to što zamjećuju apsurdnost života ovlastilo da u njega poniru sa svim pretjeranostima.

Ono što preostaje jest sudbina čiji je jedini izlaz koban. Sve izvan te jedinstvene smrtne kobi, radost ili sreća, jest sloboda. Ostaje svijet čiji je jedini gospodar čovjek. Njega je sputavala iluzija o drugom svijetu. Sudbina njegove misli nije više da se odriče, već da oživi u slikama. Ona se odigrava - u mitovima bez sumnje - ali u mitovima bez druge dubine osim dubine ljudskoga bola, i poput njega neiscrpnim. Ne božanska fabula koja zabavlja i zasljepljuje, već zemaljski lik, čin i drama, gdje se sažimlju mukotrpna mudrost i strast bez sutrašnjice.

MIT O SIZIFU

Bogovi bijahu osudili Sizifa da bez prestanka kotrlja jednu stijenu do vrha neke planine, odakle se ona vraćala zbog svoje težine. Mislili su, donekle s pravom, da nema strašnije kazne od beskorisna i beznadna rada.

Ako je vjerovati Homeru, Sizif bijaše najmudriji i najrazboritiji među smrtnicima. Prema nekom drugom predanju, međutim, on naginjaše razbojništvu. Ja tu ne vidim proturječnosti. Razlikuju se mišljenja o motivima koji su mu priskrbili da bude beskoristan radnik pakla. Spočitava mu se, prije svega, neka nesmotrenost prema bogovima. Odavao je njihove tajne. Eginu, Azopovu kćer, ugrabio je Jupiter. Otac se začudi s njezina nestanka i izjada se Sizifu. On, koji je znao za otmicu, ponudi Azopu da ga o tome uputi, pod uvjetom da on dade vodu korintskoj utvrdi. Nebeskim munjama pretpostavio je blagoslov vode. Stoga je bio osuđen u paklu. Homer nam također kazuje da Sizif bijaše okovao Smrt. Pluton nije mogao podnijeti da njegovo carstvo ostane pustim i gluhim. On uputi boga rata da izbavi Smrt iz ruku njezina pobjednika.

Priča se još da je Sizif pred smrt htio nerazborito iskušati ljubav vlastite žene. Naredi joj da njegovo tijelo baci bez pokopa nasred javnoga trga. Sizif se iznova nađe u paklu. I tamo, razgnjevljen poslušnošću koja je tako suprotna ljudskoj ljubavi, on od Plutona iskamči dopuštenje da se iznova vrati na zemlju da bi kaznio svoju ženu. No kada je iznova ugledao lice ovoga svijeta, okusio vodu i sunce, toplo kamenje i more, nije se više želio vratiti u paklenu tminu. Pozivi, srdžbe i opomene ne pomogoše ništa. Još mnogo godina živio je on na krivulji zaljeva, blistava mora i osmijeha zemlje. Potrebna bijaše presuda bogova. Merkur dođe da uhvati drznika za vrat i, odvajajući ga od njegovih naslada, vrati ga silom u pakao, gdje njegova stijena već bijaše spremn

Već smo shvatili da je Sizif apsurdni junak. On je to koliko po svojim strastima toliko i po svojoj muci. Njegov prezir prema bogovima, njegova mržnja spram smrti i strast za životom stajali su ga te neizrecive kazne gdje se cijelo biće ulaže a da ništa ne privede kraju. To je cijena koju valja platiti za ovozemaljske strasti. Ništa nam se ne kaže o Sizifu u paklu. Mitovi su stvoreni da ih mašta oživljava. U ovom se može vidjeti samo sav napor jednog tijela napregnutog da podigne golemi kamen, da ga kotrlja i dogura uz stoput prevaljenu strminu; vidi se zgrčeno lice, obraz prislonjen uz kamen, podmetnuto rame koje prima masu pokrivenu glinom, noga koja ga zaustavlja i, iznova, samo ruke, posve ljudska sigurnost dviju ruku punih zemlje. Na samom svršetku toga teškog napora, određenog prostorom bez neba i vremenom bez dubine, cilj je postignut. Tada Sizif promatra kamen kako se za nekoliko trenutaka spušta prema tom nižem svijetu, odakle ga opet valja uzgurati do vrha. On iznova silazi u podnožje.

Baš za vrijeme toga povratka, toga odmora, zanima me Sizif. Lice koje se muči u neposrednoj blizini kamena već je i samo kamen! Vidim toga čovjeka kako iznova silazi tromim ali ravnomjernim korakom prema muci kojoj neće znati svršetka. Taj čas koji je kao predah i koji se također pouzdano vraća poput njegove patnje, taj čas je čas svijesti. U svakom tom trenutku, kad napušta vrh i spušta se malo-pomalo prema skloništima bogova, nadmoćniji je od svoje sudbine. Jači je od svoje stijene.

Ako je taj mit tragičan, to je stoga što je njegov junak svjestan. Gdje bi bila njegova muka kad bi ga na svakom koraku podržavala nada u uspjeh? Današnji radnik radi svakog dana u životu na istim zadaćama, i ta je sudbina jednako apsurdna. Ali je tragična samo u rijetkim trenucima kad postaje svjestan. Sizif, proleter bogova, nemoćan i ogorčen, poznaje cijelu širinu svoga jadnog položaja: silazeći misli na nj. Pronicljivost koja mu mora donijeti muku, istodobno dovršava i njegovu pobjedu. Nema sudbine koja se ne natkriljuje prezirom.

Ako za ponekih dana silazak protječe u bolu, može također proteći i u radosti. Nije na odmet ta riječ. nZamišljam Sizifa kako se vraća svojoj stijeni, i bol je u začetku. Kad se zemne

slike odveć snažno vraćaju u sjećanje, kada zov sreće postane odveć silan, tada se u ljudskome srcu budi tuga: to je pobjeda stijene, to je stijena sama. Odveć je teško nositi golemu nesreću. To su naše getsemanske noći. No, moćne istine propadaju netom se spoznaju. Tako se i Edip najprije pokorava sudbini ne poznavajući je. Od trena kad doznaje, počinje njegova tragedija. Ali u istom hipu, slijep i očajan, spoznaje da je jedina sveza što ga spaja sa svijetom - svježa ruka mlade djevojke. Odzvanja tada neka neumjerena riječ: „Unatoč tolikim kušnjama, moja poodmakla dob i veličina moje duše nukaju me da procijenim kako je sve dobro." Sofoklov Edip, kao i Kirilov Dostojevskog, pruža nam tako formulu apsurdne pobjede. Antička mudrost veže se s modernim heroizmom.

Apsurd se ne može otkriti a da se ne osjeti poticaj za pisanje priručnika o sreći. „Eh, što, zar tako uskim stazama...?" No, samo je jedan svijet. Sreća i apsurd dva su djeteta jedne te iste zemlje. Oni su neraskidivi. Pogrešno bi bilo kazati da se sreća nužno rađa iz apsurdnog otkrića. Događa se, također, da se osjećaj apsurda rađa iz sreće. „Držim da je sve dobro", veli Edip, i svete su te riječi. One odzvanjaju u surovu i ograničenu čovjekovu svijetu. One poučavaju da sve nije iscrpljeno i da nije bilo iscrpljeno. One izgone iz ovoga svijeta boga koji je ušao u nj s nezadovoljstvom i sklonošću za beskorisne patnje. One stvaraju od sudbine ljudski posao koji se mora urediti među ljudima.

Tu je sva Sizifova tiha radost. Pripada mu njegova sudba. Njegova je stijena posve njegova stvar. Tako apsurdni čovjek, kad razmišlja o svojoj muci - ušutkuje sve kumire. U svijetu iznenada vraćenu njegovoj šutnji podiže se tisuću sitnih zadivljenih zemnih glasova. Nesvjesni i tajnoviti pozivi, pozivi upućeni od svih lica, nužno su naličje i cijena pobjede. Nema sunca bez sjene i valja upoznati noć. Apsurdni čovjek veli „da", i njegov napor bit će neprekidan. Postoji li osobna sudba, nema nadmoćnije sudbe ili bar postoji samo jedna koju on drži kobnom i dostojnom prezira. Glede ostaloga, on zna da je gospodar vlastita života. U tom istančanom trenu, kada se čovjek obazire na vlastiti život, Sizif, vraćajući se svojoj stijeni, razmišlja o slijedu nevezanih poslova što postaju njegovom sudbom, sudbom koju je stvorio baš on, ujedinio pod pogledom svojeg pamćenja i naskoro potvrdio vlastitom smrću. Tako, uvjeren u posve ljudsko podrijetlo svega što pripada čovjeku, kao slijepac koji kani vidjeti a zna da je noć beskrajna, uvijek je u pokretu. A stijena se još kotrlja.

Ostavljam Sizifa u podnožju planine! Uvijek se pronađe vlastito breme. Ali, Sizif nas poučava višoj vjernosti što niječe bogove i podiže stijene. I on drži da je sve dobro. Ovaj svijet, od sada bez gospodara, ne čini mu se ni jalovim ni ništavnim. Svako zrnce toga kamena, svaki mineralni blijesak te planine pune noći, za njega su zaseban svijet. Sama bitka da se dospije do vrhunca dostatna je da ispuni ljudsko srce. Sizifa treba zamisliti sretnim.

Albert Camus

Albert Camus (1913-1960), francuski pripovjedač, dramatičar i esejist, jedan je od najuglednijih predstavnika egzistencijalizma u književnosti i jedan od najutjecajnijih književnika i mislilaca sredine našeg stoljeća. Rođen je u Alžiru, radio je u Oranu i Parizu kao novinar, dramaturg i urednik uglednih časopisa.

Nobelovu nagradu za književnost dobio je 1957. Poginuo je u automobilskoj nesreći. Svjetsku slavu stekao je osobito pripovijetkama *Stranac* i *Pad*, romanom *Kuga*, dramama *Nesporazum*, *Pravednici* i *Kaligula*, te esejima *Mit o Sizifu* i *Pobunjeni čovjek*.

Mit o Sizifu (Le mythe de Sisyphe) objavljen je 1943, neposredno nakon *Stranca* (1942), pa je i shvaćen kao svojevrsni filozofski komentar te pripovijetke koja je, uz Sartreov roman *Mučnina*, postala reprezentativnim djelom književnog egzistencijalizma. Za razliku od Sartrea, međutim, koji iste godine objavljuje *Bitak i ništavilo*, nastojeći složenim filozofskim analizama utemeljiti i razviti vlastitu filozofiju, Camus u *Mitu o Sizifu* uz neprijepornu vrijednost filozofskih uvida i analiza zadržava određenu lakoću književnoumjetničkog stila i razvija tako neko izvorno jedinstvo filozofije i književnosti. Upravo zbog takvih osobina, kao i središnje zaokupljenosti

temom „apsurdnog stvaranja" - što se zapravo odnosi na određenu poetičku orijentaciju - *Mit o Sizifu* može se shvatiti i kao svojevrsni manifest književnog egzistencijalizma.

Mit o Sizifu, naime, rasprava je o apsurdu, koji je postao - zahvaljujući prije svega upravo Camusovim tekstovima - jednim od temeljnih pojmova egzistencijalističke filozofije, književnosti i, osobito, književne kritike. Kao uglavnom svi ključni filozofski pojmovi, pojam apsurda nije do kraja jasno određen i objašnjen, nego je više temeljni pojam kojim se svi ostali pojmovi određuju i objašnjavaju. Camus ga shvaća prije svega kao nerješivi nesklad između čovjeka i svijeta, štoviše, kao sukob koji nastupa sa spoznajom o nemoći da se usklade zahtjevi svijesti i razuma s izvornom nerazumnošću i besmislenošću zbilje. Kako čovjek kao svjesno biće teži za spoznajom i, u konzekvencijama, za konačnom istinom, a takva se istina ne može postići mišljenjem nego jedino iluzijom nade i utjehe, vlastita je smrtnost jedina činjenica s kojom se moramo suočiti, i prema kojoj se moramo odrediti. Za stanje bez iluzija tako samoubojstvo postaje jedino bitno pitanje: čovjek može jedino odlučiti želi li prihvatiti život onakav kakav jest, ili želi naprosto „odustati". Camusov je odgovor na takvo pitanje pozitivan: život valja prihvatiti, a kako je on apsurdan upravo kao „Sizifov posao", toga junaka antičkih mitova valja razumjeti u tome što ga čini uzvišenim, pa čak i na svoj način sretnim u podnošenju sudbine koju je spoznao i koju „izdržava", svjestan da je nepravedna, ali i da je upravo ona njegova vlastita i da on sam sebe jedino u njoj može potvrditi.

Iskustvo apsurda zanima pri tome Camusa više no filozofijsko utemeljenje nesklada svijesti i bitka, pa premda analizira u prvom dijelu eseja, *Apsurdno prosuđivanje*, neke temeljne filozofske orijentacije našeg stoljeća, zadržava se u biti jedino na tome da uz visoko uvažavanje odbaci s jedne strane Kierkegaarda, koji prema njegovom mišljenju duboko shvaća apsurd, ali ga odmah i napušta zbog religiozne nade, a s druge strane Husserla, koji u strogoj znanstvenosti fenomenološke analize zapravo zaobilazi egzistencijalnu problematiku i zadovoljava se nekom vrstom opisa temeljnog iskustva svijeta. Apsurd ljudske situacije - proizlazi tako iz Camusovih analiza - valja prije svega osjetiti: on se prihvaća, objašnjava i razumijeva više na temelju raspoloženja i htijenja no na temelju samog mišljenja.

Tako zapravo životni stavovi postaju predmetom filozofijske i književnoumjetničke obrade, pa opisi tipova Don Juana, glumca i osvajača, čine neku vrstu primjera na kojima se može uočiti što znači slobodno prihvaćanje apsurdnosti života i nastojanje da se istraje u tom prihvaćanju. Camus pri tome naglašava kako te likove ne valja shvatiti kao uzore mogućeg života, nego jedino kao primjere mogućih konzekvencija, što mijenja tradicionalno shvaćanje književnosti: ona ne poučava, nego prije upozorava i osmišljava ono što se inače ne može osmisliti. A baš zbog takve uloge književnosti treći, možda i za poetiku najvažniji dio eseja, *Apsurdno stvaranje*, nastoji uspostaviti nove odnose između filozofije i romana i obrazložiti što se očekuje od književnosti koja se oslanja isključivo na iskustvo apsurda. Time su zacrtani i određeni okviri gotovo programatskog shvaćanja i tumačenja vlastite pripovjedne i dramske književnosti

Već samim naslovom svojeg eseja Camus je uveo u književnost sredine našeg stoljeća simbol koji se uveliko proširio i postao predmetom različitih tumačenja i objašnjavanja. Sociološki objašnjavan određenim razočaranjem jedne generacije intelektualaca, Sizif je postao, s jedne strane, nekom vrstom simbola egzistencijalističke književnosti i filozofije, barem one popularne varijante koja se pozivala na Kierkegaarda, Heideggera, Jaspersa i Sartrea, zanemarujući uvelike njihove i bitne razlike, a naglašavajući jedino njihovu zaokupljenost egzistencijalnom problematikom i način filozofiranja koji se oslanjao i na iskustvo književnosti i umjetnosti. Upravo takva popularna varijanta, međutim, prihvaćena je kao program egzistencijalističke književnosti, pa se ona i razvijala u takvom dosta neodređenom spletu filozofskih analiza i tradicionalnog pripovijedanja. Razlike su kasnije ipak prevladale, pa se Camus tako razilazi sa Sartreom, pa i sam

u kasnijem eseju *Pobunjeni čovjek* naglasak u simbolu Sizifa premješta na revolt, a doživljaj apsurda donekle sužava inzistiranjem na suosjećanju i svojevrsnoj, više tradicionalnoj humanističkoj etici.

Središnji pojam eseja, opet, pojam apsurda, preuzela je književna kritika, pa se on počeo upotrebljavati osobito u teoriji drame. Tako je stvaralaštvo Samuela Becketta i Eugenea Jonescua nazvano „kazalištem apsurda", pri čemu je naglasak stavljen više na tehniku, koja je u izravnoj opreci prema aristotelovskoj dramaturgiji smislene priče, likova i govora, no na sam osjećaj apsurdnosti života, koji, međutim, dakako prožima i takvu vrstu drame. Valja pri tome napomenuti da Camusove drame u tom smislu ne pripadaju kazalištu apsurda, jer su u biti tradicionalne po sredstvima izraza i načinu dramskog oblikovanja, jedino što se tematski bave problemom apsurdnih likova i situacija.

Kako krajem šezdesetih i sedamdesetih godina postupno strukturalizam zamjenjuje egzistencijalizam kao dominirajuću modernu književno-filozofsku orijentaciju, opada donekle i zanimanje za *Mit o Sizifu*, koji biva shvaćen više kao program jednog književnog pravca koji nije u središtu zanimanja, nego kao poticajno djelo suvremene književnosti i filozofije. No, osamdesetih godina tzv. poststrukturalizam ponovno uvodi problematiku smisla cjelokupne književne djelatnosti, pozivajući se i na iskustva egzistencijalizma, a naglašavajući sada više Camusove ideje o pluralnosti istine i o književnosti koja nas oslobađa osjećaja apsurda upravo time što ga je do kraja svjesna i što na njegovom temelju izgrađuje vlastite, „uvjetne" ali „uređene" svjetove. Na sličan način i najnovija postmodernistička književnost, premda se teško može pozvati na Camusa kao svog izravnog preteču, osobito u *Strancu* i *Mitu o Sizifu* može naći i virtuozno izvedenu eksplikaciju mnogih vlastitih postupaka i stavova.Za suvremenu znanost o književnosti Mit o Sizifu tako ponovno postaje djelom bez kojeg se ne može razumjeti razvoj književnosti u našem stoljeću, a ujedno i djelom koje upućuje na pitanja i dileme u okviru kojih se kreće i problematika razumijevanja onoga što se danas zbiva u književnosti i oko književnosti.Za čitatelja koji se želi bolje upoznati s tom problematikom navodimo nekoliko djela u kojima se mogu naći upute za daljnji studij.

Milivoj Solar